

Закарпатський угорський інститут ім. Ференца Ракоці II
Кафедра історії та суспільних дисциплін

Реєстраційний №

Кваліфікаційна робота
ІСТОРІЯ ТА ЗВИЧАЇ ПОХОРОННИХ ОБРЯДІВ С. БОРЖАВА

СОРКО КІТТИ АНДРІЙВНА

Студентка 4-го курсу

Освітня програма: 014 «Середня освіта (Історія)»

Ступінь вищої освіти: бакалавр

Тема затверджена Вченою радою ЗУІ

Протокол № 7/27 жовтня 2020 року

Науковий керівник:

Дорчі К. Д.

Завідувач кафедрою:

Чатарі Ю.Ю

к.і.н., в.о. доцент

Робота захищена на оцінку _____, « _____ » _____ 202 року

Протокол № _____ /202

Закарпатський угорський інститут ім. Ференца Ракоці II

Кафедра історії та суспільних дисциплін

ІСТОРІЯ ТА ЗВИЧАЇ ПОХОРОННИХ ОБРЯДІВ С. БОРЖАВА

Кваліфікаційна робота

Ступінь вищої освіти: бакалавр

Виконав: студентка 4-го курсу

СОРКО КІТТИ АНДРІЙВНА

Освітня програма: 014 «Середня освіта (Історія)»

Науковий керівник: **Дорчі К. Д.**

Рецензент: **Кейс Б. Г.**

в.о. доцента Доктор філософії у галузі етнографії

Берегове

2021

II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola

Történelem és Társadalomtudomány Tanszék

BORZSOVA TÖRTÉNETE ÉS TEMETKEZÉSI SZOKÁSAI

Szakdolgozat

Képzési szint: alapképzés

Készítette: Szarka Kitti

4. évfolyamos hallgató

Képzési program: 014 Történelem

Témavezető: Darcsi Karolina

Recenzens: Dr. Kész Barnabás

PhD, m. b. docens

Beregszász – 2021

ЗМІСТ

ВСТУП.....	5
РОЗДІЛ I. ІСТОРІЯ СЕЛА.....	7
1.1. Минуле села.....	7
1.2 Сьогодні села.....	15
РОЗДІЛ II. ПОХОРОННІ ЗВИЧАЇ.....	17
2.1 Про похоронні звичаї.....	17
2.2 Передбачення про смерть	18
2.1 Звичай після смерті.....	18
2.2 Бдіння.....	20
2.3 Похорон.....	21
РОЗДІЛ III. ДОСЛІДЖЕННЯ КЛАДОВИЩ.....	25
3.1 Про похорон	25
3.2 Опис кладовища	26
3.3 Типи надгробків.....	30
3.4 Написи на надгробках	34
3.5 Знаки на надгробках	36
РЕЗЮМЕ НА УГОРСЬКУ МОВУ.....	38
РЕЗЮМЕ.....	39
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ РЕСУРСІВ І ЛІТЕРАТУРИ.....	40
ДОДАТКИ	42

TARTALOM

BEVEZETÉS.....	5
I.FEJEZET. Településtörténet	7
1.1 A település múltja	7
1.2 A település jelene.....	15
II.FEJEZET. Temetkezési szokások.	17
2.1 A temetkezési szokásokról általában.....	17
2.2 Jóslatok a halál beálltával kapcsolatban	18
2.3 A halál beálltát követő szokások.....	18
2.4 A virrasztás	20
2.5 A temetés	21
III.FEJEZET. Temető kutatás.....	25
3.1 A temetkezésről általában.....	25
3.2 A temető leírása	26
3.3 A síremlékek típusai.....	30
3.4 Sírfeliratok.....	34
3.5 Sírjelek.....	36
ÖSSZEGZÉS	38
ÖSSZEFOGALÓ UKRÁN NYELVEN.....	39
FELHASZNÁLT FORRÁSOK ÉS IRODALOM JEGYZÉKE.....	40
MELLÉKLETEK.....	42

Bevezetés

Minden népről sokat árul el az, hogyan bánik a halottaival, milyen szokások és babonák kapcsolódnak a halotthoz és a temetkezés rítusaihoz. Mivel szülőfalumban Borzsován még nem volt részletesen kutatott ez a kérdéskört, úgy gondoltam ez megfelelő témának bizonyulhat szakdolgozatom megírásához, kiegészítve a falu történetének összefoglalásával. Egyre kevesebb ugyanis az a személy, aki még emlékszik a különböző temetkezéssel kapcsolatos régi szokásokra és babonákra. Ezáltal ezek feledésbe merülnek és az utókor már nem, vagy nem teljesen fog rájuk emlékezni. És természetesen, mint minden, az ezzel kapcsolatos szokások is változnak. Régi szokások tűnnek el és merülnek feledésbe, míg helyüket átveszik az újabbak. A témaválasztást indokolta még, hogy a temetőben él a rátemetkezés gyakorlata ezáltal napról napra tűnnek el és merülnek feledésbe síremlékek, ennek okán a hasznos információk úgyszintén.

A kutatásom objektuma a tárgyi néprajz, amely a kultúra anyagi objektumaival és azok készítésének a technikájával foglalkozó tudomány, melyhez szorosan kapcsolódnak az anyagi objektumokra ható szokások, társadalmi, vallási és gazdasági tényezők is. Összességében a tárgyi hagyatékokkal és ezek keletkezésének hátterével foglalkozik. Kutatásom tárgya tehát a tárgyi néprajzon belül a falutörténet, ezen belül is egy adott település, ez esetben Borzsova temetőjének története. A temetőben található sírok és a temetkezéshez kapcsolódó rítus vizsgálata.

A munkám legfontosabb célja a borzsovai temető és sírjainak kutatása és dokumentálása. Ezenfelül a temetkezéssel kapcsolatos hagyományok megismerése illetve felkutatása és e hagyományok megőrzése a későbbi korok részére, mindemellett a falu történetének részletesebb bemutatása.

Legfontosabb feladatomban e célnak az elérése érdekében pedig információt gyűjteni a falu történetéről és temetőjéről, az információ gyűjtéshez ezzel kapcsolatos forrásokat felhasználni. Ehhez először is felkutatam a falum történetével kapcsolatos szakirodalmat, népszámlálási adatokat. A település jelenlegi történetének megismerése céljából pedig beszélgetéseket fojtattam a falu előljáróival. Másodszor a temetkezéssel kapcsolatos szokásokkal és hagyományokkal kapcsolatos információkat gyűjtöttem a faluban különböző felekezetű idős asszonyok és a falu volt református lelkésze Szanyi György által az elbeszélte történelem módszerével. Harmadszor pedig a temető általános jellemzéséhez és sírjainak leírásához és jellemzéséhez gyűjtöttem anyagokat legnagyobb részben az elbeszélte történelem, a szakirodalom és a terepen való kutatás által.

Választott témám nem széles körben kutatott, részletes összefoglaló munkát, mely a falu történetét, temetkezési szokásait és temetőjét bemutatja nem találunk. Az ehhez a kérdéskörhöz kapcsolódó falutörténettel legmélyebben Sipos Zsigmond foglalkozott, aki Borzsova Monográphiája című könyvében részletesen beszámol a falu történetéről a kezdetektől a könyv

megjelenésének évéig, 1910-ig. A temetkezés kérdésével elsősorban a temetkezéssel kapcsolatos szokások kérdéskörével pedig Sass Szilvia foglalkozott.

Az első fejezetben a falu részletes történetével foglalkoztam bemutatva Borzsova történetét a kezdetektől napjainkig. Ehhez felhasználtam Sipos Zsigmond Borzsova Monográfiája című könyvét, Lehoczky Tivadar Beregvármegye monográfiája című könyvét, Botlik József és Dupka György Magyarlakta települések ezredéve Kárpátalján című könyvét és Fodor Gusztáv Református múltunk kezessége I. című munkáját. A település jelenlegi helyzetének leírásában pedig segítségemre volt a helyi polgármester és a polgármesteri hivatal, a református lelkész és a KMKSZ jelenlegi elnöke Seder Ilona. A tőlük származó információk segítségével sikerült a falu jelenlegi helyzetéről hiteles képet alkotnom.

A második fejezet részletesen beszámol a településen lévő temetkezési szokásokról. E fejezet megírásához az előszavas történelem módszerét alkalmaztam. A különböző idős hölgyekkel és a falu tiszteleteseivel folytatott mélyinterjúk során részletesen megismerkedhettem a temetkezéssel kapcsolatos rítusokkal. A mélyinterjúk a református szokásokkal kapcsolatban Kiss Irénnel, aki 81 éves és Kaluja Erzsébettel, aki 76 éves történtek. Továbbá a volt református tiszteletessel, Szanyi Györggyel. A katolikus szokásokról Sárközy Juliska beszélt, aki 68 éves, a katolikus egyház sekrestyése.

A harmadik fejezetben a temető leírása, továbbá a temetőben lévő sírjelek és sírfeliratok bemutatása található. Ahhoz, hogy ezt a fejezetet elkészítsem terepen tehát a temetőben folytattam kutatásokat, ezen kívül Selléndy Szabolcs Temetőkert, Balassa Iván A magyar falvak temetői, Pál József és Újvári Edit Szimbólumtár című munkái voltak segítségemre.

A kutatás elsődleges forrása volt: Sipos Zsigmond Borzsova Monográfiája című könyve, Dupka György Magyarlakta települések ezredéve Kárpátalján című könyve, Balassa Iván: A magyar falvak temetői továbbá az adatközlők. Másodlagos források voltak: Lehoczky Tivadar Bereg vármegye monográfiája és Fodor Gusztáv Református múltunk kezessége I. című könyve.

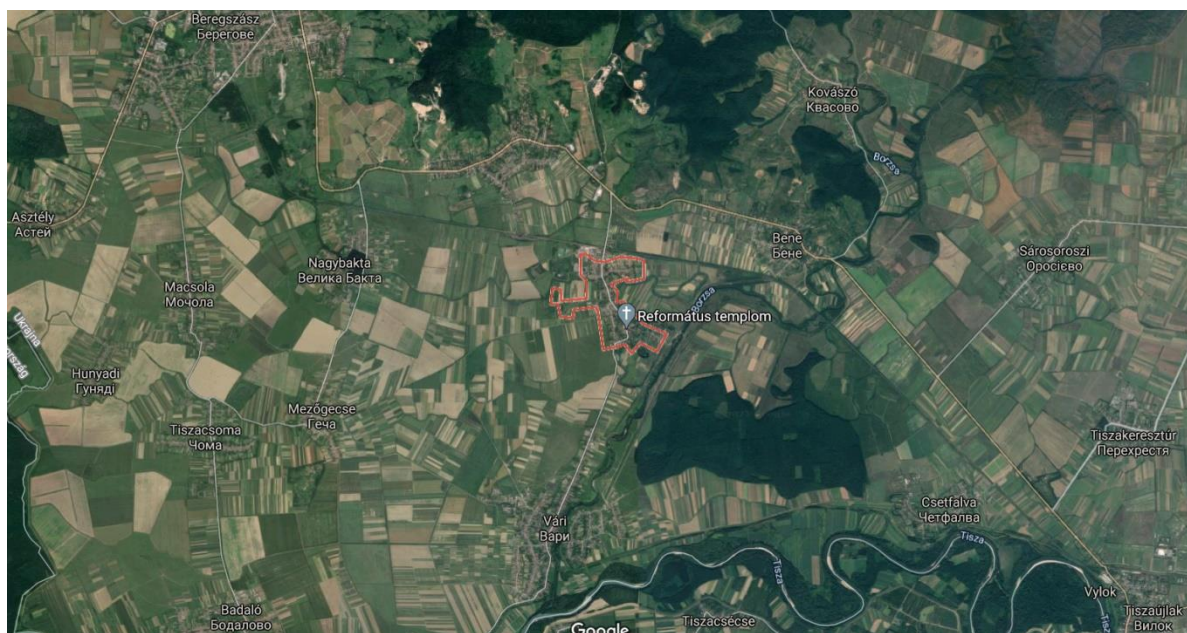
A dolgozat valós tudományos innovációja számomra abban rejlik, hogy egy olyan kérdéskörrel foglalkozik, amely eddig még nem volt bővebben kataszt a falumban. Továbbá, hogy alapja lehet a temetőnek egy még részletesebb kutatásának vagy azok számára, akik megszeretnék ismerkedni Borzsova történetével.

A dolgozat szerkezetileg az alábbi elemekből áll: bevezetés, 3 fejezet, összefoglaló magyar és ukrán nyelven, 33 oldal szöveg, 4 darab térkép, 12 melléklet.

1. FEJEZET. TELEPÜLÉSTÖRTÉNET

1.1 A település múltja

Borzsova a Beregszászi járásban található falu. Délkeletre Beregszásztól, a Borzsa folyó jobb partján fekszik. A falut egy kilométeres bekötőút köti össze az Ungvár-Munkács-Rahó országúttal.¹

1. számú térkép: Borzsova elhelyezkedése a térképen.²

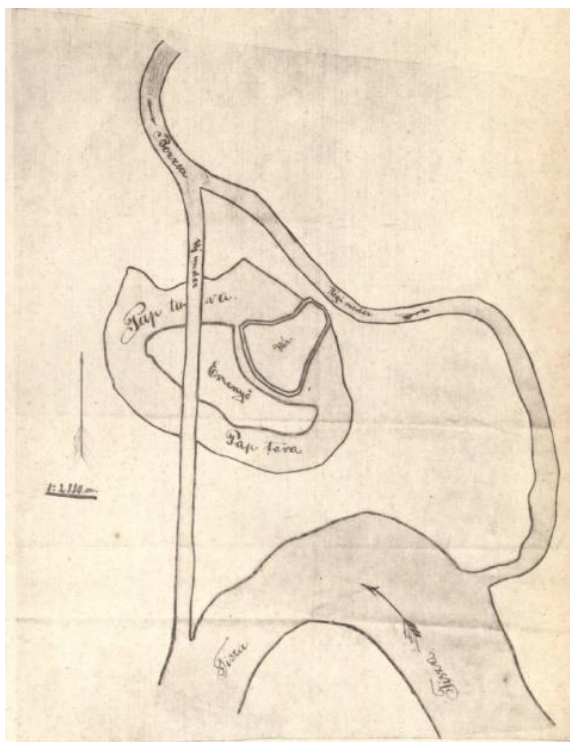
A falu alapításáról és ősi múltjáról nincsenek biztos adataink. Zágoni. Á. Károly például a szarmatákhoz köti a település eredetét, nevét pedig a Brzva hegységről és az ebből eredő Borzsa folyótól származtatja.³ Története visszanyúlik egészen az Árpád korig, amikor is a fejedelem megérkezve e területre erős várat, belterjes ipart és kereskedelmet talált. A várat, melyre Anonimus Castrum Borsoa-ként hivatkozik Salanus (Zalán) bolgár fejedelem védte. Ez az erőd a Borzsa torkolatától jobbra 500 méternyire épült és északkeletről délnyugatra húzódott. Észak és kelet felől a Borzsa, délről a Tisza nyugatról pedig „Eszenyő” és a Pap tava védte a várat. Kiegészítő része volt a ma már Szépasszony dombjaként ismert őrállomás. A vár környékén épült viskók a mai Vári és Borzsova területén helyezkedtek el.⁴

¹ Botlik József – Dupka György: *Magyarlakta települések ezredéve Kárpátalján*. Ungvár-Budapest, 1993. 105.

² <https://www.google.com/maps/place/Nagyborzsova,+Kárpátalja,+90256/@48.1537235,22.7198117,11140m/data=!3m1!1e3!4m5!3m4!1s0x473844108caaaadb:0x7fb9843dd9aa62d0!8m2!3d48.1543057!4d22.7238921>

³ Zágoni Á. Károly: *A nagytiszteletű Beregi Egyházmegye Emlékkönyve*, Nyíregyháza, 2005. 237.

⁴ Sipos Zsigmond: *Borzsova monográfiája*. Beregszász, 1910. 6-8.

1. számú rajz: A Borsovai vár vázrajza⁵

Ebben az időben Borsova szláv lakossága görögkeleti hitű volt. Árpád seregének sikerült elfoglalnia a várat, ezután falait lebontatta, a várórségét pedig Ungvárra vitette. Ezt követően a kalandozások időszakában a vár romokban hevert. A honfoglalás befejezése után ezt a térséget Árpád választotta ki magának, mivel a talaj termékeny volt, a vizek pedig halban gazdagok. A terület ekkor kiterjedt egészen a Bodrogtól a Tiszáig és Ugocsáig.⁶

István király idejében a vár újból állt, hiszen felismerték ennek a területnek a hadászati fontosságát. Erről tanúskodik a vármegye megnevezése is Comitatus de Borsava azaz Borsova vármegye. Az újjáépített vár külsőleg hasonított a szláv kori várhoz, belsejét teljesen beépítették.⁷

Borzsova vármegye már a megszervezett megyeközpontok közé tartozott. A vármegye a területi haderő központjául is szolgált. A várispánságot a comes de Borsova azaz a borzsovai főispán vezette,⁸ akinek felügyelete alá tartozott a borzsovai várispánság és a krajnai határőrvidék. Borsova egyházi központ is lett és az egri vármegye egyik legfontosabb kerületének székhelye volt. István uralkodása idején fellendült a városi élet, a király kiváltságokkal ruházta fel Borsovát. Halála után a terület a hercegek birtokába került. Járt itt I. Béla 1046-ban, Géza 1064-ben és Álmos herceg is 1095-ben. 1070-ben és 1086-ban a vármegye áldozatul esett a menekülő Salamonnak. Borsován a város területén pusztítottak a várat azonban nem támadták meg.⁹

⁵ Sipos Zs. i.m. 11.

⁶ U.o., 9.

⁷ U.o., 10,12.

⁸ Lehoczky Tivadar: *Beregvármegye monográphiája I. kötet*, Ungvár, 1881. 122.

⁹ Sipos Zs. i.m.. 11.

II. András idejében az ifjabb királyság központja Borzsova vármegye és ezáltal a borsovai vár volt. Az ifjabb király IV. Béla mindent megtett annak érdekében, hogy központját a fővároshoz mérten is versenyképessé tegye. Fénykorát élte Borzsova amikor 1242-ben elkezdődött a tatárjárás. Ez jelentette Borzsova vármegye virágzásának végét. E sorscsapás előtt a település lélekszáma alig volt több 100-nál.¹⁰ A tatárjárás után ez a szám pedig jelentősen csökkent. Vára tönkrement és többé nem is építették fel. A népesség is elhagyta ezt a területet, ezért IV. Bélának ide is új népeket kellett telepítenie. A vár „Zengor váraként” vagy „Zengor temetőjeként” maradt meg az emlékezetben.¹¹

A tatárjárás után Bereghez került a vezető szerep. A régi Borsovát is újjáépítették, viszont nem Borzsova hanem Vári néven. A várrom és a vár ősi erődítése a főesperesség tulajdonába került. A XIV. századtól kezdve pedig sem Borzsova megyét, sem pedig borsovai főispánt nem említenek a források.¹² Ezt követően Borzsovára vonatkozóan a XIV. század elejéig nincs is semmilyen adat. A területet a XIV. században kapta meg királyi adományként a Borzsovay család, 1372-ben a rendelkezésre álló források alapján már biztosan a Borzsovay család tulajdona a föld¹³. Tanyaszerű terület lehetett ebben az időben melynek egyetlen birtokosa a Borzsovay család volt. A falu első említése 1321-ből származik, amikor is Borzsova falubeli pap már szerepel a beregi papok társaságában.¹⁴ 1333-ban pedig egy Kozma nevű lelkészt említenek, aki 3 garasnyit adót fizetett pápai tizedként.¹⁵ Tehát ebben az időben Borzsova már önálló falú volt, elkülönülve Váritól.

Az új közösség a Borzsa jobb partján terült el, s húzódott déli irányba. A népességet leginkább a Borzsovay család, jobbágyaik és cselédjeik adták. A lakosság száma alig volt több 100-nál. A terület a Borzsovay család kezén volt, s az ő irányításuk alatt fejlődött. Borzsova urai a XV. században még szinte kizárólagosan a Borzsovay család, ezután kezdenek új nemesi családok is teret hódítani a Borzsovay családon keresztül. Kereskedelmi tevékenység ebben az időszakban csak kis mértékben figyelhető meg az ipar viszont aránylag fejlett. Ekkorra már bizonyos, hogy a falunak római katolikus temploma volt. Borzsova egyfajta érintkező pont volt Ugocsa és Bereg megye között abból adódva, hogy a két megye határát a Borzsa adta. Az akkori országút Beregszásztól Kismuzsalyon és Borzsován keresztül húzódott Komjátnak és Salánknak.¹⁶

A Dózsa-féle parasztfelkelés Bereg vármegyére is kiterjedt, Borzsova sok kárt szenvedett a fosztogatások és rongálások következtében. Az ország két részre szakadásának idején Bereg

¹⁰ Botlik J. – Dupka Gy. i.m. 105.

¹¹ Sipos Zs. i.m., 12.

¹² U.o., 13.

¹³ Lehoczky Tivadar: *Bereg vármegye monográphiája III. kötet, 1. rész.* Ungvár, 1881. 165.

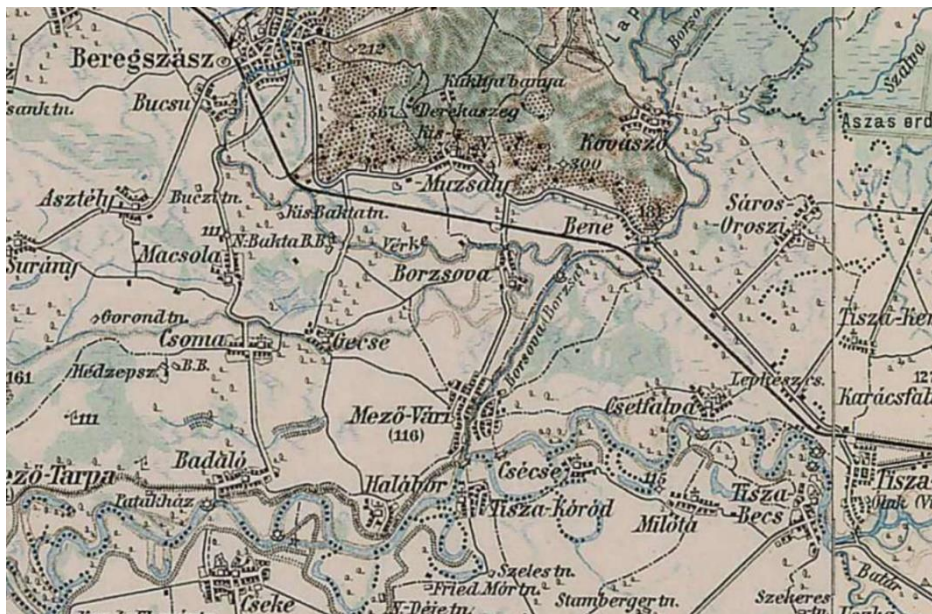
¹⁴ Botlik J. – Dupka Gy. i.m. 106.

¹⁵ Lehoczky T. i.m. 165.

¹⁶ Sipos Zs. i.m. 14-16, 21-23.

vármegye már kezdettől a magyar politika szolgálatában ált. Erre és a felekezeti körülményekre vezethetőek vissza az ez időben végbemenő jószágkobzások Borzsova területén.¹⁷

A XVI. századra Borzsova terjedelme megfelelhetett az 1910-es állapotoknak.

2. számú térkép: Borzsova terület Magyarország 1910 körüli általános térképén¹⁸

Az akkori „strázsa háznál” kezdődött és a „harcássteleknél” végződött. Külsőleg négy részre tagolódott. Ezek a Borzsovoy I. (a nyugati sor déli fele), II. (a nyugati sor északi fele), III. (a keleti sor déli fele) és IV. (a keleti sor nyugati fele) voltak. A XVII. századtól kezdve az elnevezések változtak, attól függően, hogy mely családok nyertek teret a negyedekben. Az I. és II. negyedből lett a Borzsovoy I. és II. szakasz, a III. negyedből pedig az Oroszy cseter. Az, hogy a nemesi családnak egyre több fiú utódja született a nemesi telek széttagolódásához vezetett. Eleinte hosszában szelték el a földdarabokat, majd később széltében is, ezek a területek kapták a „sikátor” és „szoros” elnevezéseket. 1567-ben miután az előző évben a tatárok 17 telket elpusztítottak 13 telek található a területen.¹⁹ A község nemessége a XVI. században annyira nagy, hogy jogi ügyeik elintézésére rendelkezésükre ált egy nemesi bíró és három esküdt. A jobbágyság részére pedig „paraszt bírakat” rendeltek ki. 1592-ben például három paraszt bírása is van a közösségnek.²⁰

A XVI. századtól kezdve egyre nagyobb területet vontak művelés alá a falu lakosai. Amiből a legtöbbet természetek azok a gabonafélék és a kása, később a kukorica. Erre jó példa az is, hogy a Thököly féle mozgalom idején a falu kásában nyújtotta be a kötelességét. Termesztettek még a faluban gyümölcsfákat is, legtöbbször almát és diót, kisebb számban körtét is. A földművelésen

¹⁷ Sipos Zs. i.m. 24.

¹⁸ https://maps.arcanum.com/hu/map/magyarorszag_1910-fok/?bbox=2501956.0347067737%2C6123455.211341%2C2556210.9954271098%2C6141759.853959198&map-list=1&layers=124 2021. 05. 12

¹⁹ Lehoczky T. i.m. 169.

²⁰ Sipos Zs. i.m. 25.

kívül a halászat és a vadászat mellett békeidőben fontos szerepet játszott az állattenyésztés. Különösen népszerű volt a sertés, annak makkoltatására a környező erdőkben ugyanis jó lehetőség volt. A megművelt föld körülbelül 10%-ot tett ki, 20% volt a legelő, míg a megmaradt 70%-ot erdők tették ki.²¹

Ettől a századtól kezdve a Borzsovayakon kívül több nemesi család is megjelenik a településen többek között az Arkay, Bardóczy, Bartha, Csáthy, Borbély, Daróczy, Filesdy, Halábori, Kántor, Kóródy, Kozma, Lakatos, Lánczy, Losy, Mokcsay, Marthon, Siti, Papp és Penyigey családok tagjai.²²

A török idők alatt Borzsován többször is fosztogatnak. 1566-ban és 1599-ben felperzselik a községet és a jómódú nemességet elviszik. A XVII. században a népmozgás ezen a területen aránytalanul nagy, gyakoriak a birtokváltások. A zálogba adott jószágok száma is megnövekedett. Az ingatlanok értéke jelentősen csökkent a korábbi korokéhoz képest. A kereskedelem és az ipar sem működött rendesen. A község nemeseit a kifosztásuk után elrabolták és csak nagy váltságdíj fejében – mely gyakran saját birtokukat jelentette – engedték el. Így jutott például Oroszy János, Sonkád Tamás és Egressy István birtoka is török kézre 1629-ben. Mindez a személyes és jogbiztonság hiánya miatt történt, amik a tatár, német és lengyel és török támadásoknak voltak köszönhetőek.²³

A lengyelek többször is betörték Borzsova területére. 1652-ben betörnek Borzsovára és a falu csak 50 forint váltságdíj fizetésével menekülhettek meg. 1657-ben ismét betörték Borzsovára és felégették. E pusztítás során égették fel a Borzsovayak által épített malmot is.²⁴

A reformáció idején a néphagyomány szerint óhitű magyarok éltek e területen. Az akkori lelkész Vay Mihály a közösséggel együtt felvette az új hitet. Érdemeiért neki ajándékozták a Borzsován található vízimalmot, mely egészen 1835-ig működött. 1595-ben már reformált anyaegyháza, 1646-ban pedig már iskolatanítója, ebből pedig következik, hogy iskolája is volt. A XVIII. századra már virágzó lelkészsege volt, anyakönyvét 1784 óta vezeti. XV. századi torony nélküli templomát a közösség kinötte, ezért 1830 és 1835 között kibővítették.²⁵

A XVII. században a lakosság számát nézve nagyarányú növekedés kezdődött. Egy 1648–49-ből származó nem teljes összeírás szerint 38, míg egy 1652-es magán okirat szerint 33 családfő volt a faluban az első 38-an kívül. Ez összegezve 71 családfőt ad ki. Ez a szám a XVIII. század

²¹ Sipos Zs. i.m. 29.

²² U.o., 26.

²³ U.o., 25-26.

²⁴ U.o., 26-27.

²⁵ Lehoczky T. i.m. 170.

elejére azonban jelentősen csökkent. Az 1707-es összeírás 12 földesúrról, 34 nemesről és 21 jobbágycsaládfőről számol be, amely körülbelül 210-es lélekszámnak felel meg.²⁶

A Rákóczy szabadságharc alatt a borzsovai nemesség és parasztság Rákóczyt támogatta. Több borzsovai nemes Rákóczy bizalmas embere lett: Kajdy István az egyik gyalogezred parancsnoka, továbbá Vay Ádám főudvarmester, majd generális. 1709-ben a Borzsován tartott közgyűlésen Varju György lett a közösség nemes bírása.²⁷

A XVIII. század folyamán is szembe kellett nézniük a tatár támadásokkal. 1717-ben a tatárok kifosztották és felégették, a templomot is felgyújtották. 1741-ben az osztrák örökösödési háborúban a faluból 2 lovas: Kóródy Sámuel és Budaházy László, 27 nemes pedig a helyetteseik által vettek részt. 1742-ben pedig az anyagiak miatt közösen 5–8 nemes szerelt fel egy lovast. Az ebben az évben elkezdődő pestis két évig szedte áldozatait a településen. 1794-ben a bandérium őrmestere Nagy Ferenc volt.²⁸

Ebben az időben a fő foglalkozás az állattenyésztés, gyümölcsstermelés, halászat, vadászat és kis mértékben a földművelés volt. Sertést, lovat és szarvasmarhát tenyésztettek, a falu vizeiben pedig szabad volt a halászat. A nemesség olyan keveréke a birtokos és címeres nemeseknek, hogy nem lehet megállapítani a források alapján mely családok birtokos és mely családok címeres nemesek. Egy család tagjait birtokosként, majd adózóként említik, sőt néha egy család különböző tagjaira is másként hivatkoznak. Egyes családok tagja különböző kort tekintve vagy adóztak vagy nem. Ez sokszor az összeíró tisztak lelkiismeretességétől is függött. A borzsovai jobbágyság különösen a telkesek jó körülmények között éltek, megélhetési viszonyaik jobbak, mint az elszegényedett bocskoros nemeseknek. A jobbágyság sajátos és kedvező helyzetére utal, hogy Rigó György, aki Oroszy Ferenc jobbágya volt 1700-ban földesura akarától teljesen függetlenül egyik kaszálóját elzálogosította. 1680-ban pedig Nagy Gergely Borzsovay Miklós jobbágya végrendelkezett fejszéről. A borzsovai nemesség részéről a jobbágyság jobb jogállással rendelkezett, mint a beregmegyei jobbágyság legnagyobb része. Ezt bizonyítja egy 1793-ban a település nemes és nemtelen közössége által benyújtott intézkedés, mely kártevés esetén a jobbágyságot bírsággal is sújtaná.²⁹

A XIX. század elején az erre a térségre az erős nélkülözés jellemző, mely leginkább a termelési tényezők kevésbé hatékonyan való kihasználására és arra vezethető vissza, hogy a népszaporulat gyorsabban nőtt, mint ahogy az értékesítés fokozódott. Ebből következett az, hogy elkezdtek nagyobb földterületeket művelés alá vonni köztük a legelőket és az erdőket. Ezzel párhuzamosan az erdővédelem is egyre fontosabbá vált, erre utal 1805-ben Lipcsey József

²⁶ Sipos Zs. i.m. 32-33.

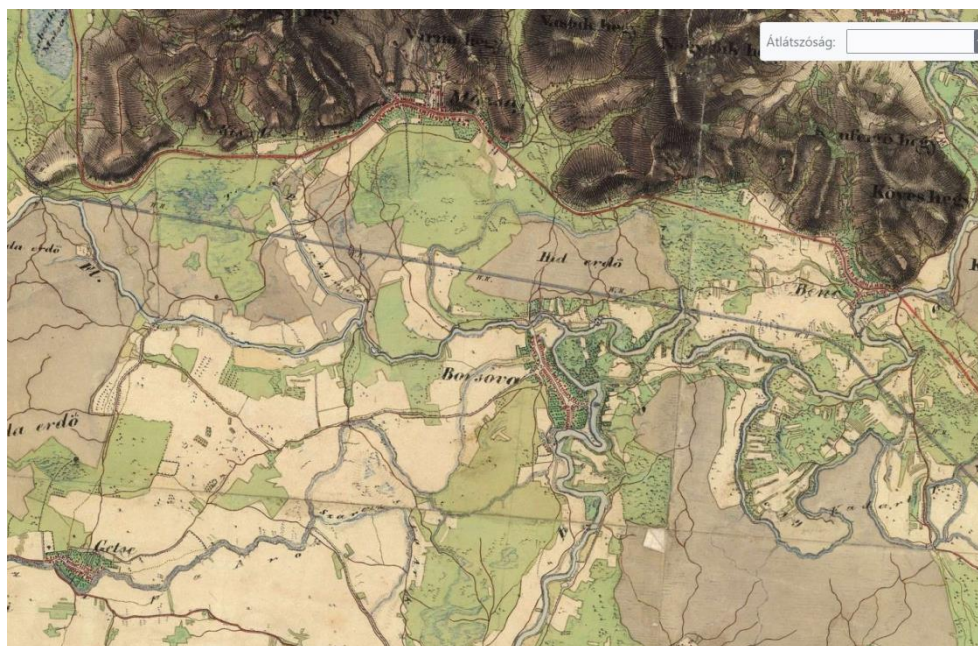
²⁷ U.o., 34-35.

²⁸ U.o., 36-37, 40.

²⁹ U.o., 38, 40-41, 43-44.

szolgabíró Várirra, Geccsére, Borsovára és Muzsalyra vonatkozó rendelete, mely szerint az erdővédelmi rendelkezések megszegését a törvény szigorával fogják büntetni.³⁰

A község terjedelme nem arányosan növekedett a népesség növekedésével, ahogy ezt a második katonai felmérés térképén is láthatjuk. Ennek oka a telkek feldarabolásában keresendő. Ez időben a falu Vári felé terjeszkedett. Ekkor a falu területe a Vérke hídon túl kezdődött és a Borzsa szakadásánál végződött. A közösséget szelő útvonal az idők során folyamatosan változott ez nagyrészt a köves út hiányának és az árvizeknek volt köszönhető. A jelenleg is álló 1890 körül épített kőhidat megelőzően a XIX. század közepén fából készült híd állt ugyanazon a helyen.³¹

3. számú térkép: Borzsova a Magyar Királyság (1819–1869) - Második katonai felmérésének térképén³²

Az 1848-49-es eseményekből Borzsova lakossága is kivette a részét, 11 fő vett részt a különböző harcokban. A nemzetőrsegeket is megalakították Borzsova központtal. Három település Vári, Muzsaly és Borzsova nemzetőrei gyűltek össze ide gyakorlatozni.³³

Miután elkészült a köves út Borzsován megszűntek az eddigi közlekedési akadályok. Az, hogy a vasútvonalak mentén feküdt és hogy közel volt a vármegye székhelyéhez kedvezően hatott fejlődésére. Habár a nagyszámú Amerikába történő kivándorlás itt is érezte hatását. 1870-ben a településnek 606 lakosa, 143 háza és 2107 hold földje volt.³⁴ Lakossága 1881-ben 546 fő, akik 111

³⁰ Sipos Zs. i.m. 46.

³¹ U.o., 44-45.

³² <https://maps.arcanum.com/hu/map/secondsurvey-hungary/?bbox=2519661.4469736908%2C6129823.966001286%2C2538555.9183446746%2C6136198.618960458&map-list=1&layers=5> 2021. 05. 12.

³³ Sipos Zs. i.m. 45-47.

³⁴ Fodor Gusztáv: *Református múltunk kezessége I. Adattár kárpátaljai református gyülekezettörténeti kutatásokhoz 1523-2016.* Tiszaszentimre, 2016. 300.

házban laknak.³⁵ A lakosság száma az idők folyamán kis mértékben növekszik, ezt bizonyítja az 1900-as népszámlálás is, mely adatai szerint Borzsova népessége 729 fő, míg az 1890-es népszámlálás adatai szerint 617.³⁶ Az állomás felépítése és kiépítése 1902 és 1905 között zajlott. Ezután a település az állomás felé kezdett terjeszkedni³⁷.

Az I. világháború előtt 1910-ben 762 fő a falu lakosságának száma. Az I. világháborúban a közösségből 140 személy vett részt, ebből 19-en elhunytak a háború folyamán.³⁸

A csehszlovák időben működött egy református népiskola, négy osztállyal és ehhez négy tanítóval. 1938 után állami magyar tannyelvű iskolát indítottak itt, ami egészen 1944 októberéig működni tudott.³⁹

1944 őszén elhurcoltak 133 férfit, akik közül mindössze 52 tért haza. A lakosság száma ekkor 1058 fő. A II. világháború folyamán 6 ebből a faluból származó magyar katona lelte halálát.⁴⁰ Ezeknek az eseményeknek állít emléket a falu temetőjében egy kopjafa és a központot egy emlékmű. (1. számú melléklet)

1945-től magyar tannyelvű elemi iskola működött a településen. 1952-től pedig általános iskola, melyet a helyi gazdaság hozott létre és tartott fenn. Ebben a faluban az 1980-as évek elején vezették be az orosz nyelvű oktatást, amely azonban hamar le is épült. Lakossága 1989-ben 1480 fő, melyből magyar 1457 fő. Az 1991/92-es tanévben a diákok száma 179 volt akiket 19 pedagógus oktatott. Az óvoda ebben az időben magyar tannyelvű. Ugyanebben az évben a református egyház felnőtt híveinek száma 500 körüli volt.⁴¹

A Szovjetunió idején a falu Mezővárival alkotott egy kolhozot, Vörös zászló kolhoz néven. Ehhez tartozott egy téglagyár, konzervgyár, disznófarm, tehénfarm, gyümölcsös, kertészet és virágház. Mindezeket kívül varroda, ahonnan a munkások bedolgoztak a beregszászi gyáraknak. A nyaralóban turistacsoportokat szállásoltak el nyaranta. Ide tartozott még egy kávézó, konyha és a turistáknak számára kis bungalók. Ezek mind a falusiakat, mind a turistákat ellátták. Mivel a kolhoz sok munkahelyet biztosított a falu lakosságának legnagyobb része itt dolgozott, sőt különböző környező falvakból is hoztak ide munkásokat. A vasúton átrakódó állomás volt. Itt lehetett különféle a vasúton szállított árukat venni, például szenet, tűzifát, deszkát. Egy nagy hűtőház is volt a kolhoz tulajdonában, melyben ősszel gyümölcsöket és zöldségeket tároltak. A privatizáció előtt a

³⁵ https://library.hungaricana.hu/hu/view/NEDA_1881_02/?pg=255&layout=s Az 1881. év elején végrehajtott népszámlálás főbb eredményei megyék és községek szerint rendezve, II. kötet. Budapest, 1882. 48.

³⁶ https://library.hungaricana.hu/hu/view/NEDA_1900_01/?pg=275&layout=s&layout=s&query=Bereg A magyar korona országainak 1900. évi népszámlálása, 1. Budapest, 1902. 539.

³⁷ Sipos Zs. i.m. 47.

³⁸ Botlik J. – Dupka Gy. i.m. 106.

³⁹ U.o., 106-107.

⁴⁰ U.o., 106.

⁴¹ U.o., 106-107.

földterülete a mezőváriéhoz tartozott. Ekkor lakosságának nagy része még itt talált munkát. Viszont sokan dolgoztak és dolgoznak most is Beregszászban és a környező falvakban.⁴²

1989-ben alakult a KMKSZ nagyborzsovai szervezete, 102 taggal, akiknek elnöke Csépes György volt. 1990-ben Buzási István lett az elnök 2016-ig. 1989 decemberében a szervezet kopjafát állíttatott a sztálinizmus és a II. világháború áldozatainak a temetőben. A falu központjában pedig egy emlékművet állíttattak fel szintén a sztálinizmus és a II. világháború emlékére. Az emlékművön a sztálini lágerekbe elhurcoltak nevei találhatóak meg.

1.2 A település jelene

A 2001-es népszámlálási adatok tükrében Borzsova lakosainak száma 1500. A falu jelenlegi lakossága pedig megközelítőleg 1450 fő.

A településen található két templom egy református és egy katolikus. (2., 3. számú melléklet) Azt a templomot melyet ma a református egyház használ 1332-37 előtt alapították. 1830-ban az átalakítás során megőrizték és láthatóvá tették a középkori részleteket. 1987-ben ismét felújítás zajlott, melynek során korszerűsítették a templom épületét. Az elmúlt évek során fokozatosan zajlott a felújítás a templomban és a még a mai napig tart. A katolikus templomban két felekezet a római- és a görög katolikus egyház hívei tartják miséiket. Általában az egyik felekezet reggel nyolctól, míg a másik tizenegyedtől tartja a miséket. Jelenleg a katolikus egyházaknak 120 tagja van Borzsován.

A református egyháznak tagjainak száma 917 fő. A református templomhoz tartozik egy jól felszerelt parókia is, melyben található egy gyülekezeti terem. Itt tartják az ifiket, a vasárnapi iskolát és a különböző gyermekeknek és felnőtteknek rendezett programokat. A templom udvarán játszótér épült. Mind a református, mind a katolikus egyház szervez tagjai számára különböző programokat a falu határain belül és kívül egyaránt. Ilyen például református részről az évente megrendezésre kerülő jótékonysági koncert a Mezővári Nefelejcs Gyermekotthon számára, a minden év nyarán megrendezésre kerülő tematikus gyermekhét vagy a Szeretethíd nevű rendezvény sorozaton való részvétel. A katolikus egyház részéről pedig a családokkal történő kirándulások Kárpátalja szerte.

A falunak van közösségi háza, falusi könyvtára, családorvosi rendelője, postája, klubja, hat kis élelmiszerboltja, egy bárja, egy bútorokat árusító boltja, továbbá egy a helyiek által „vasas boltok” nevezett áruház. A faluban az iskolával szemben található egy a szépasszony dombjának emléket állító szobor is. A szobrot ifjabb Hidi Endre készítette az I. Kárpátalja Kőszobrász Tábor keretein belül és 2014. október 12-én avatták fel. A faluban működik a Borzsovai Falusi Vendégfogadók Szövetsége, melynek keretein belül 12 vendégház szállásolja el a faluba érkező turistákat.

⁴² Kaluja Erzsébet, 76 éves

A KMKSZ elnöke 2016-tól napjainkig Seder Ilona, aki jelenleg a falu előljárója is. Jelenleg a KMKSZ helyi alapszervezetének 276 tagja van. A KMKSZ különböző összejöveteleket szervez a faluban, ilyen például a tavaly megrendezett Leecsó fesztivál és lekvár főzés a különböző falu szépítő akciók. Működik ezen kívül még a KMKSZ ISZ nevű szervezet is, mely a falu fiatalságát próbálja összefogni. Különböző programokat szerveznek a fiatalságnak, mint például közös filmnézések, falu takarítás és a KMKSZ különböző programjaiba is bekapcsolódnak.

A falunak van egy általános iskolája és egy óvodája is. Az óvodát az utóbbi időben korszerűsítették, jelenleg 2 óvodai csoport működik 48 gyerekekkel 3 nevelővel és 2 dadával. Az óvoda az iskolával egyetemben magyar tannyelvű. Az általános iskolának 14 tanára és 97 diákja van. Mivel az iskolában kilenc osztály elvégzésére van lehetőség, a falu diákjai a szomszéd falvakban, Váriban és Muzsalyban folytatják tovább tanulmányikat. Gyakori jelenség még, hogy Beregszász különböző iskoláit vagy az egyházi líceumok egyikét választják e célból. Ezek elvégzése után pedig vagy a II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskolán, az Ungvári Nemzeti Egyetemen vagy különböző külföldi egyetemeken folytatják tovább tanulmányaikat a tanulni vágyók. A falu fiatalságának nagy része viszont nem ezt az utat választja. Többségük külföldre jár dolgozni.

A faluból egyre nagyobb számban történnek kivándorlások, a munkahely hiány és az Ukrajnában jelenleg uralkodó helyzet miatt. A falunak jelentős része dolgozik továbbá valamilyen külföldi munkahelyen. A falu lakossága évről évre csökken. Ezt jól mintázza az, hogy a tavalyi évben mindössze 6 gyermeket keresztelt, viszont 19 embert temetett a református egyház.

II. FEJEZET. TEMETKEZÉSI SZOKÁSOK

2.1 A temetkezési szokásokról általában

Temetkezési szokások alatt a néprajz azon események összességét érti, melyek egy adott közösségen belül rendszeresen bekövetkeznek amikor a közösség valamely tagja vagy tagjai meghalnak. Szükségszerűen rendelkezni kellett minden közösség tagjainak arra vonatkozó utasításokkal, hogy az elhunytat hogyan távolítsák el az élők közösségéből, a testi maradványok fenntartási tárolási módjával.⁴³ A különböző temetkezéssel kapcsolatos szokások országonként, tájegységekenként sőt akár falunként is eltérőek lehetnek. Mások voltak a szokások például a honfoglalás idején, a barokk korban, de még a viszonylag közeli kommunista időkhöz képest is sok változáson estek át a temetkezéshez kapcsolatos szokások. Két közös vonás azonban minden szokásban megfigyelhető: a halott valamilyen formában való továbbélésében való hit továbbá a halottól való félelem. A mai magyar népszokásokba is keveredtek különböző pogány elemek, az ázsiai rokon népek különböző hatásai, a jelenlegi szomszédok kultúrája és persze Kárpátalja esetében a velünk együtt élő különböző népek hatása sem elhanyagolható.⁴⁴

A temetkezési szokások kollektív utasításokat tartalmaznak arról, hogyan is kell eltemetni egy személyt. Rendelkeznek a temetés idejéről, a különböző szereplők hatásköreiről és együttműködéséről. Megszabják hogyan kell felkészíteni a halottat a temetésre, mit kell mellé helyezni. Intézkednek az elhunyt földi maradványainak fenntartására kijelölt helyről, az elhunyt tiszteletéről és arról, hogy hogyan kell viselkedniük a halott közvetlen hozzátartozóinak. Összességében tehát a temetkezéssel kapcsolatos szokások kiváltó oka a közösség egy tagjának elvesztése, célja pedig, hogy az elhunytat, mely az élőkre nézve biológiai szempontokból veszélyes kirekessze a közösségből. Ezek a folyamatok az azonos hagyományú közösségekben önműködőek és szükségszerűek.⁴⁵

A következőkben a községemben megfigyelt különböző temetkezéssel kapcsolatos szokásokat és hagyományokat fogom bemutatni ennek tükrében. A halottakhoz való viszony ugyanis az elődökhöz és az ősökhez való viszony is és nagy részben adja az élő közösség identitástudatának egyik alapját. A temetkezési szokások tartalmazzák az adott közösségre jellemző

⁴³ <http://mek.niif.hu/02100/02152/html/07/56.html> Magyar néprajz, VII. kötet, Népszokások, néphit, népi vallásosság. Budapest, 1988-2002.

⁴⁴ Seléndy Szabolcs: *Temetőkert : magyar és külföldi temetők története és művészete : fejfák, sírkövek, kolumbáriumok : a temetőkert díszítése és ápolása : a tervezés feladatai. Jogok és kötelességek : sírgondozási szolgáltatások : növényválasztási tanácsok*. 1972. Budapest. 33.

⁴⁵ <http://mek.niif.hu/02100/02152/html/07/56.html> Magyar néprajz, VII. kötet, Népszokások, néphit, népi vallásosság. Budapest, 1988-2002.

morális, etikai vonásokat és nagy szerepe van a halál körüli szokások kialakulásában az adott közösségben elfogadott mentalitásnak is.⁴⁶

A temetkezési szokások megismerésében három idősebb asszonnyal folytatott beszélgetés volt nagy segítségemre. Az ő beszámolójuk által ismertem meg jobban a temetkezéssel kapcsolatos szokásokat és hiedelmeket a faluban.

A református szokásokkal kapcsolatban Kiss Irénnel, aki 81 éves és Kaluja Erzsébettel, aki 76 éves beszélgettem. Mindkét asszony sokszor vett részt temetéseken és virrasztásokon is, ezáltal belátásuk van ennek a folyamatnak a lebonyolításába. Továbbá a 2020-ig a faluban szolgálatot teljesítő református tiszteletessel Szanyi Györggyel történő beszélgetés engedett mélyebb betekintést a halállal kapcsolatos szertartások lebonyolításába a tiszteletes szemszögéből.

A katolikus szokásokról Sárközy Juliska beszélt, aki 67 éves. A hölgy a borzsovai római katolikus egyház sekrestyése és őt hívják a faluban halottat öltöztetni is. Ennek következtében szerves részese a temetéseknek és testközelből tudja megtapasztalni a temetkezéssel kapcsolatos tradíciókat.

2.2 Jóslások a halál beálltával kapcsolatban

A népi hagyományban különböző megfigyelések, tapasztalatok, különböző mágikus eljárások figyelhetőek meg azzal kapcsolatban hogyan lehet megjósolni vagy elhárítani a halált illetve, hogy milyen intő jelekre kell figyelni. A halált jelző hiedelmeket alapvetően 5 fő csoportra osztja a szakirodalom:⁴⁷

1. A halálra vonatkozó általános hiedelmek: Ha a vadgerlének a kuvikkjait megszámloljuk az megmutatja hány évig fogunk még élni, miközben a következő felszólítás hangzik el fennhangon, hogy a madár mindenképp meghalja: „Kuvikk madár mond el hány évig élek!”; ha valakinek a lábán a harmadik ujja nagyobb mint a második hamar megözvegyül.⁴⁸

2. A halálra vonatkozó általános tilalmak: „Ha bármilyen halott meglátogat álmodban és kéri, hogy menj vele sose kövesd. Magával visz a sírba és soha nem hoz vissza.”⁴⁹

3. A halált közvetlenül megelőző jelek: ha a kutya a fejét a földre fordítva sír a családban vagy rokonságban nemsokára halott lesz. Ha a ház tetejére a „halálmadár” vagy „kui” leszáll és sokáig kuvikkol a házban halál várható.

4-5. A halált kísérő és követő jelek

Adatközlőim elbeszéléséből kitűnt, hogy sokat emlegették, hogy a halál „beragadt” egy bizonyos utcába amikor az átlaghoz képest sok elhunyt volt az adott területen és várható, hogy amíg ki nem szabadul az adott utcából még sok halál fog bekövetkezni.

⁴⁶ <http://mek.niif.hu/02100/02152/html/07/56.html> Magyar néprajz, VII. kötet, Népszokások, néphit, népi vallásosság. Budapest, 1988-2002.

⁴⁷ U.o.

⁴⁸ Kaluja Erzsébet, 75 éves

⁴⁹ Kiss Irén, 81 éves

2.3 A halál beálltát követő szokások

A falunkban a haldoklóhoz a reformátusok nem hívnak papot, kivéve, ha ezt a saját maga kéri. Legújában egy lelki gondozó keresi fel a haldoklót, abban az esetben, ha hosszan elhúzódó betegségről van szó. Támasznyújtás, vigasztalás és beszélgetés céljából. Hosszan elhúzódó betegség esetén rendszerint a közelebbi és távolabbi családtagok, haragosok, olyanok akik tartoznak a haldoklónak is megjelennek. Hogy utoljára beszélgessenek és elbúcsúzzanak, kibéküljenek vagy megadják a tartozásukat. A katolikus szokások viszont eltérnek ettől. A haldoklóhoz kihívják a papot, aki miután meggyóntatja, feladja számára az utolsó kenetet.

Amikor megtörtént a haláleset először az egyházközpontot értesíti valamelyik családtag. Ezt követően a harangozót értesítik a családtagok, aki meghúzza a harangot az elhunytért. Régebben naponta kétszer reggel és este, manapság pedig naponta háromszor reggel, délben és este harangoznak. Abban az esetben amikor a halottat a temetés megelőzően elszállítják otthonról, a harangot akkor is meghúzzák, amikor a halott testét szállító jármű felkanyarodik a Borzsovára bevezető útra.

A katolikus egyházban először a sekrestyést értesíti valamelyik családtag, aki szól a harangozónak. A harangot itt kétszer reggel és este húzzák meg. Mára már kikopott az emlékezetből az a szokás miszerint a harang hangjából meg lehet állapítani a halott nemét és korát. A harangot mindenkinek egyformán húzzák meg. Ha egy a faluból már elköltözött személy hal meg, az itt maradt családtagok kérésére, az ő emlékére is meghúzzák a harangot, ez mind a reformátusoknál, mind a katolikusoknál szokás.

Amikor megtörténik a haláleset értesítik a rendőrséget és a mentőket, hogy a hivatalos eljárás végbe tudjon menni. Régebben ezt a lépést kihagyva rögtön a halott öltöztetése következett.

Ahogy megtörtént a haláleset abban a szobában, ahol a ravatalt fogják megtartani, letakarják a tükröket. Felkötik a halott állát, becsukják a szemét, amennyiben az nyitva maradt. Férfiak esetében a megmosdatást megelőzi a borotválás. Ezután következik a test megmosdatása. A mosdóvizet régen a rekesz alá, manapság pedig vagy a szemédtombra vagy valamilyen parlagon maradt részre öntik. Erre azért van szükség, mivel úgy tartják, hogy aki belemegy a halott mosdató vizébe arra szerencsétlenség vár. Ez mindkét felekezetenél így történik.

A halottat, hacsak nincs külön kívánsága az ünneplő ruhájába öltöztetik. Hajadon lányokat fehér vagy menyasszonyi ruhába. Kikötés, hogy a ruhának mindenképpen hosszú ujjúnak kell lennie mind a férfiak, mind a nők esetében. A nők esetében kikötés még, hogy nem lehet harisnya nélkül eltemetni. A katolikus szertartásban pedig a halottra, ha az illető idősebb férfi vagy nő volt, ráadják: nők esetében a fejkendőjét, férfiak esetében mellé teszik a kalapot. A halottra semmilyen esetben sem húznak cipőt csak zoknit vagy nők esetében harisnyát. A cipőt pedig a halott mellé teszik a koporsóba. Abban az esetben, ha az elhunyt hozzátartozói nem vállalják az öltöztetést

szoktak hívni halott öltöztetőt. Van a faluban egy idősebb asszony, aki ezzel foglalkozik. Miután megtörténik a halott felöltöztetése, de még nem érkezett meg a koporsó a tetemet visszafektetik arra az ágyra amelyiken meghalt és letakarják egy lepedővel.

A koporsótartozékokat, ilyenek a két lepedő és a kispárna régen varrónővel varratták. A szemfedél először csipkéből, később pedig nejlon anyagból készült, ezt viszont a családtagok maguk varrták. Ez mind a református, mind a katolikus szertartásában megegyezik, annyi kivétellel, hogy a katolikus szemfedélre rá van hímezve egy kereszt is. Manapság a koporsóhoz már készen adják ezeket a tartozékokat. A koporsót a tartozékokkal együtt általában a szomszéd faluból Mezőváriból veszik. A két felekezet között csupán az a különbség, hogy a katolikus koporsókra keresztet tesznek. A halott egyik kezébe adnak egy textil zsebkendőt, a másikba pedig pénzt. Ez általában fém egy hrivnyás „vasrubeles”. Ha a halottnak volt külön kívánsága mellé teszik azt a tárgyat, amit még életében kért. Abban az esetben, ha az elhunytak nincsenek hozzátartozói vagy senki nem vállalja el a temetést az önkormányzat intézi a temetéssel kapcsolatos ügyeket.

A legtöbb esetében a közelebbi rokonok, a szomszédok, a közeli barátok még a virrasztás előtt elmennek halottnézőbe, hogy részvétet nyilvánítsanak. Régebben adatközlőim elmondása szerint még a gyermekek is betévedtek ilyenkor kíváncsiskodva hogyan is néz ki egy halott. Érdekesség, hogy a gyermekeknek ezen halottnézések alkalmával meg kellett fogniuk a halott lábujját, hogy ne féljenek, ne álmodjanak a halottal. Molnár Katalin adatközlőm mesélte, hogy mikor gyermek volt elment megnézni, hogy hogyan is néz ki egy halott az ott lévő öregebb asszonyok pedig rászóltak, hogy fogja meg a „bütyök lábujját” ha nem akar a halottal álmodni, megijedni tőle.

2.4 A virrasztás

A református szertartásban amennyiben a haláleset 12 óra előtt történik, még aznap este sor kerül a virrasztásra. Ha 12 óra után a virrasztás már másnap történik. Persze vannak kivételes és indokolt esetek mikor még aznap történik a virrasztás. Ilyen esetekben akár a virrasztás is kimaradhat és egyből a temetés következik.

A virrasztáson a test már fel van ravatalozva. Az ehhez szükséges asztal és ravatali kendő az egyház tulajdonában van. Mielőtt nem volt hivatalos ravatalozó asztal egy tizenkét személyes asztalra ravatalozták fel a halottakat, ami a család tulajdonában volt. Ekkor a ravatal után az asztalra lisztet és vizet tettek, miután kivitték a halottat a temetőbe. A parókiáról kell kikérni mindkettőt. A ravatali kendő egy egyszerű fekete anyag, ami körbe van hímezve szintén fekete cérnával. A virrasztáson részt vesz a tiszteletes, a presbiterek, a közeli rokonok, barátok és ismerősök, bárki aki úgy érzi el szeretne búcsúzni a halottól. Egyházi énekeket énekelnek a külön erre a célra készített temetési énekeskönyvből és imádkoznak a halott lelki üdvéért. Ezen mind a két felekezet részt vesz, ugyanis néhány idősebb katolikus asszony részt szokott venni a református virrasztásokon is

segíteni az éneklésben. Virrasztáskor a szemfedelet, ha a család úgy akarja visszahajtják. Mielőtt a koporsót lezárnák a szemfedőt a nyaknál vízszintesen a fejnél pedig függőlegesen elvágják és kitűrték oldalra. Mára azonban ez a szokás a gyakorlatban már nem él.

Azokat a koszorúkat amelyek a közeli hozzátartozóktól és azoktól érkeznek akik a leghamarabb érkeztek a ravatalra a ravatali szobában helyezik el. Azokat amelyek nem férnek el ide az udvarra rakják, ahol a búcsúztatás lesz majd.

Amikor Szanyi György lett a lelkész történtek változások a szertartás rendjében. Lecserélték a régi énekeket azok ugyanis nem egyeztek a református liturgia elemeivel és a diktálás utáni éneklés is megszűnt. Ekkor került szokásba az is, hogy a pap eljár a ravatalra. Ezen felül betiltotta a virrasztáson történő italozást, ami addig megszokott jelenség volt. Minden ének után megkínálták a gyászolókat különböző alkoholos italokkal. Ez a szokás az alkoholos italok helyett víz és üdítő kínálásával megmaradt.

A katolikus liturgia ettől valamilyen szinten eltér. A halottat aznap virrasztják, amikor a haláleset megtörtént. Természetesen, ha a haláleset éjszaka történik, a virrasztás is a következő nap fog megtörténni. A pap itt nem vesz részt a szertartáson, mivel nem lakik a faluban. A virrasztáson itt is részt vesznek a közeli barátok és ismerősök, amellett pedig minden virrasztáson vannak idősebb, 70 év körüli hívek, akik járnak minden virrasztásra és ők énekelnek az erre a célra létrehozott könyvből. Ők mindkét felekezetet képviselik továbbá a református énekkar tagjai is eljárnak, hogy ezzel is segítsék az éneklést.

Mindkét felekezetnél itt történik a gyászbeszéd megírása, melyet a legközelebbi hozzátartozó segítségével ír meg a gondnok vagy a sekrestyés. Ebben felsorolják, hogy ki búcsúztatja az elhunytat. Ezeket ma már nem fogják hosszúra, csak a legközelebbi hozzátartozók nevét említik meg.

Itt döntenek el még azt is, hogy kik lesznek a sírásók. Általában vagy a hozzátartozók vagy a barátok jelentkeznek sírásónak. Vannak férfiak, akik a legtöbb esetben vállalják ezt a feladatot, amennyiben nincs jelentkező közülük kérnek fel. A sírásásért nem szokás fizetni a faluban. Ha viszont senkit nem találnak, aki vállalkozna sírásónak, a szomszéd faluból Mezőváriból bérelnek fel sírásókat.

Miután a látogatók elhagyják a virrasztás a férfiak közül a közeli hozzátartozók a régi időkben minden esetben ott maradtak a halott mellett reggelig.

2.5 A temetés

Ma már minden esetben eltemeti a tiszteletes a halottakat. Ha nem volt egyháztagnak viszont a család azt szeretné, hogy református liturgiában temessék el az egyházfenntartói járulék hétszeresének a befizetésével a temetési szertartást elvégzi a tiszteletes. A katolikus egyházban ez nem így van, nincs semmilyen feltételhez kötve a temetés szertartása. Sőt régebben mikor a

református tiszteletes nem temetett el valakit, mert nem volt egyháztag a katolikus atya őt is eltemette. Régen szokás volt, hogy aki önkezével vetett véget az életének nem temették oda, ahova a többi halottat. Őket a temetőárok szélére temették, mivel a szokás szerint pogány módra az ördögnek adta a lelkét ezért már nincs helye a hívők között.

A gyászszertartás mindig délután egy és két óra körül történik. Mielőtt a koporsót kiviszik az udvarra, régebben leszögelték azt, mivel a faluban ma már nem tartanak nyitott koporsós temetéseket, ez nem is engedélyezett. Ma már a koporsókat nem szögelik, hanem a koporsóba alapvetően bele vannak építve csavarok amik által könnyebbé válik a koporsó lezárása. „Milyen jó is ez. Olyan borzasztó volt hallani ahogy a koporsóba verték azokat a nagy szegeket. Az embert kiverte a hideg tőle.”⁵⁰ A koporsót az udvarra a legközelebbi hozzátartozók és barátok viszik ki, ez négy vagy hat embert jelent. A halottat mindig lábbal kifele, fejfelé teszik ki az udvarra. A pap így minden esetben a halott fejénél áll. A pap elé egy asztalt tesznek. Ezen az asztalon egy pohár, víz és virág van vázában. Ahogy kiviszik a koporsót a legközelebbi hozzátartozók koszorúit ráhelyezik a koporsóra. A katolikus rítusban a koporsót mielőtt kiviszik az udvarra, tömjénezik és az atya megáldja a halottat. Miután a koporsót kivitték az udvarra, a pap körbejár a kereszttel, a közeli hozzátartozók pedig megcsókolják azt.

Ha a faluban egy napon hal meg két külön felekezetű ember a haláleset sorrendjében temetik el őket. Ilyen azonban nagyon ritkán történik. Inkább arra kell figyelni, hogy a Váriban történő temetésekkel ne essen egybe, hiszen onnan jön a halottas kocsi, ezért a két falú papjai mindig egyeztetnek egymással, hogy ne legyen ütközés a temetések között.

Ezután következik a temetési szertartás. A szertartás alatt a koporsó jobb oldalán a legközelebbi férfi tehát az udvar felé, bal oldalán, tehát a ház felé pedig a legközelebbi nő hozzátartozók állnak. Itt a paphoz legközelebb állnak a szülők, házastárs, gyerekek és így sorban az egyre távolabbi rokonok. A gyászoló tömeg pedig az udvaron vagy az utcán helyezkedik el. A szertartás az elő fohással kezdődik, ami után következik a 90. zsoltár eléneklése, az igehirdetés, az imádság, az áldás, majd a búcsúbeszéd felolvasása. A búcsúbeszéd csak az élők szemszögéből írható meg, a halott nevében nem. Ezután indul meg a temetési menet a temető felé. Nem mindenki tart viszont a menettel a gyászolók közül. Többen csak a háznál való szertartáson vesznek részt.

Míg nem volt halottaskocsi a koporsót négy férfi vitte a temetőig időközönként váltva egymást. Viszont ha fiatal halt meg a koporsót a halottal körülbelül egy idős akár a baráti köréből vagy rokonságából származó két fiú és két lány vitte, természetesen itt is váltva egymást. Most viszont a halottaskocsi viszi a koporsót és ezt követve kísérik utolsó útjára a halotta. A halottaskocsit Mezőváriból bérlik. A pap és a presbiterek a gyászkocsi előtt mennek. A gyászkocsi után a közeli család, utánuk pedig a gyülekezet.

⁵⁰ Kaluja Erzsébet, 76 éves

A sír megásása a temetés előtti reggelen történik. A sírásók hajnalban kimennek a temetőbe és elkezdik megásni a kijelölt sírt. A sírásóknak napközben visznek valamilyen ellátást olyan 10-11 óra körül, ezzel is megköszönve a munkájukat.

A fejfát szintén Váriból veszik a koporsóval és a tartozékokkal együtt. Amikor az illető meghal, a családtagok elmennek, kiválasztják a fejfát, amire ott rá is írják az adatokat. Ezek előtt a faluban a helyi hegesztő készítette a fejfákat fémből. Az írást rá pedig a falubeli festők készítették el, éppen akit felkértek. A fejfára mindig felkerül az elhunyt neve, az életének évei, továbbá valamilyen a család által választott kísérőszöveg. Manapság viszont egyre divatosabb gránitsírokat készíttetni. Ezeket legtöbbször Váriban vagy Beregszászban csináltatják a hozzátartozók azután, hogy a sírhely már elnyerte végső alakját, nem fog tovább süllyedni. Ez a temetés után 2-3 évvel történik.

Többször történik olyan, hogy sírhelyet már a halál előtt évekkkel kiválasztják. Ezzel kapcsolatban is vannak különböző szokások. A házaspárokat általában egymás mellé temetik, természetesen, abban az esetben, ha az életben maradt fél ezt kéri. Ha a gyermek hamarabb hal meg mint a szülők, és nincs saját családja vagy még kiskorú, akkor a gyermek sírja melletti sírhelyeket legtöbb esetben meghagyják a szülőknek. Egyébként a sírok helyét a gondnok vagy sekrestyés jelöli ki, aszerint, hogy melyik a soron következő üres terület. Ezek mindkét felekezetenél megegyeznek. Ha csecsemőkorban hal meg a gyermek, akkor valamelyik családtag lábához temetik.

Miközben befedik a sírt földel a pap vezetésével temetési énekeket énekelnek. Szokás, hogy a sírra a pap dobja rá az első marék földet, ezután pedig a közelebbi hozzátartozók, mintegy elbúcsúzva a halottól.

Míg a koporsót kiviszik a temetőbe a halottas háznál tartózkodó asszonyok akik általában a szomszédok vagy különböző rokonok kitakarítják a halottas szobát és az egész házat. A temetés napján készítik el a torra az ételeket is. Ez szintén a szomszédasszonyok vagy a közelebbi hozzátartozók feladata.

A temetés után a sírásókat munkájuk fizetségéért és a közeli hozzátartozókat a család szeretetvendégséggel várja. Itt szokás, hogy amint a vendégek megérkeznek a házhoz meg kell mosniuk a kezüket. Úgy tartják, hogy a kézmosásokkal tisztul az elhunyt lelke is. Ezen általában a hagyomány szerint töltött káposztát és fánkot szolgálnak fel. Ez szintén mindkét felekezetenél megegyezik. A régebbi időkben mikor a szeretetvendégség helyett tor volt, még a kántor és a harangozó is részt rajta.

A jelenlegi helyzet azonban, mint az élet minden területén úgy a temetkezésben is változásokat hozott. A vírushelyzetre tekintettel a virrasztások már teljes mértékben megszűntek a háztól való búcsúztatással egyetemben. Így a kórházból hazahozott koporsót már nem viszik vissza a halottasházhoz, hanem a temető területén található régen halottaskocsi tárolására szolgáló

épületben helyezik el, amennyiben délelőtt történik a hazahozatal. Ebben az épületben fel van állítva egy asztal, rajta az eddig virrasztásnál használt kendővel. Ebben a teremben találhatóak még lócák és székek. A hozzátartozók közül pedig valaki a nap folyamán mindig van a koporsó mellett. Innen történik a koporsó elvitele a sírhoz. Ebben az esetben a sírásók viszik a koporsót, a háztól való búcsúztatással ellentétben. Amennyiben a koporsót közvetlenül a temetés előtt hozzák haza a koporsót egyből a sír mellé teszik le. Ebben az esetben a búcsúbeszédet a pap már csak a sírnál mondja el ide gyűlnek össze a búcsúztatók. A halotti tor/ a temetést követő szeretetvendégség is megszűnt.

3. FEJEZET. TEMETŐKUTATÁS

3.1 A temetkezés történelmi áttekintése

A temető a halottak eltemetésére hatóságilag kijelölt, elkerített terület⁵¹. A temető fokmérője, hordozója az emberi kultúrának: „Ahogyan halottainkat tiszteljük úgy viselkedünk az élőkkel is.” A temető ezen felül egység is, mely állandó kapcsolatban áll az élő településsel, azaz a faluval. ⁵²A földi élőlények közül egyedül az ember az aki törődik hozzátartozóival a halál után is. Temetkezés céljából a történelem folyamán mind a négy elemet felhasználták. Például a vikingek főembereik holttestét egy felgyújtott hajón a tengerbe engedték. ⁵³

Kezdetben a holttesteket zsugorított temetkezési módban helyezték örök nyugalomra. A ma már szokásos temetkezési mód Európa területén a vaskorban terjedt el. Az egyszerű sírba temetésen kívül elterjedt még a családi kriptákba vagy adott esetben mauzóleumokba, panteonokba való temetkezési mód. A római polgárok a fontosabb közutak mentén a városon kívül temetkeztek, ahogyan az őskeresztények is. A keresztényüldözések időszakában a legnépszerűbb temetkezési helyül a katakombák szolgáltak. A IV. századtól kezdve, miután a keresztényüldözések véget értek a keresztények újra a föld felett a városok előtti mezőkön temetkeztek. A Kr. e. 401-es karthágói zsinat értelmében nem szabad templomot relikviák nélkül építeni. Ebből következik, hogy a V-VI. századtól kezdve a templomok a temetkezés helyét jelzik. A főkegyúri jog fejlődésének következtében egyre több halottat temettek a templomba, ami sokszor fertőzésekhez is vezetett. Ezt csak az 1545-63-as tridenti zsinat szüntette meg. ⁵⁴

A középkorban a templomok mellé már cintermet is építettek. Szintén ebben az időszakban kaptak egyre nagyobb szerepet a templomudvarok és a temetők, az egyházi és világi bírások, a községi gyűlések, tisztségjelölések színtereivé váltak. Kialakult a templomi menekültjog gyakorlata. ⁵⁵

A XIV-XVII. század folyamán lezajló nagy járványok a mai városi köztemetők előképének megjelenését hozták. Ekkorra már eljött az ideje, hogy a túlszűfolt templomudvari temetőket kiköltöztessék a városokból. A XVIII. századra a reformáció hatására, a helyhiány és az egészségügyi előírások következtében a temetők teljesen kiszorultak a városokból, azonban még mindig az egyház gondozása alatt álltak. A XVIII. század végén, a XIX. század elején Európa

⁵¹ <https://mek.oszk.hu/adatbazis/magyar-nyelv-ertelmezo-szotara/kereses.php?kereses=temető> *A magyar nyelv értelmező szótára.* Budapest, 1992.

⁵² Balassa Iván: *A magyar temetők néprajzi kutatása.* Etnographia LXXXIV/1973, 225.

⁵³ Seléndy Szabolcs: *Temetőkert : magyar és külföldi temetők története és művészete : fejfák, sírkövek, kolumbáriumok : a temetőkert díszítése és ápolása : a tervezés feladatai. Jogok és kötelességek : sírgondozási szolgáltatások : növényválasztási tanácsok.* 1972, Budapest. 11-12.

⁵⁴ U.o., 12-13.

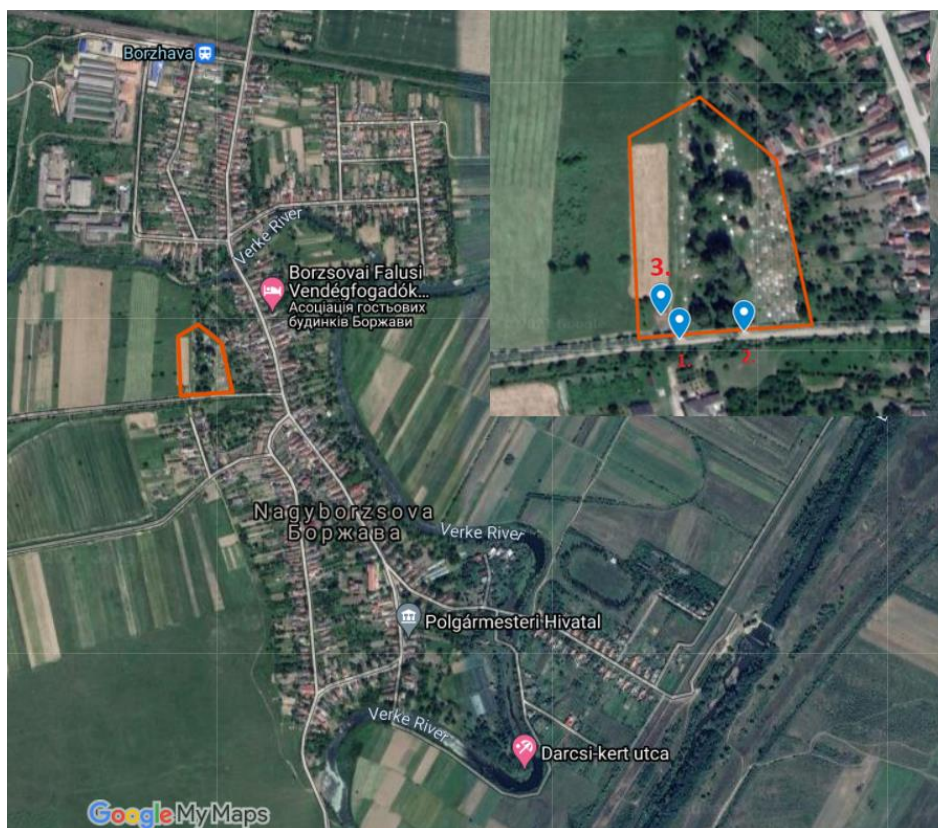
⁵⁵ U.o., 13, 20.

szerte elterjedt a községi kezelésű temetők létrehozása, továbbá az eddig egyházi gondozásban lévő temetők is átkerültek a világi vezetés irányítása alá.⁵⁶

Alapvetően a magyar temetkezésnek három korszakát különböztetik meg, melyek pontos időhöz nem köthetőek, sokszor egymást átfedve léteztek. Az első korszakot a honfoglalás kori temetőkhez kötik. Ezek az állandó vagy ideiglenes településen kívül telepítettek és kis sírszám a jellemző. Az Árpád-korban a temetkezést rendeletileg szabályozta I. László, melynek eredményeként a temetők a templomok köré húzódtak. A XVI-XVII. században pedig ahogy Európában, úgy Magyarországon is megkezdődött a temetők kitelepítése a templomudvarokból egészen addig, hogy a XIX. századra már ritkaság számba mentek a templomudvaron létesített temetők. Az 1876-os XIV. tc. 120-121 §-a kimondta, hogy a belterületeken épített új templomok mellé temetők már nem építhetők.⁵⁷

3.2 A borszovai temető leírása

A borszovai temető a főúttól nyugatra, a Temető utcában található.

4. számú térkép: A borszovai temető elhelyezkedése. 1 – A temető első bejárata, 2 – A temető második bejárata, 3 – A falu gázellátója

A temetőt a már előbb említett utca, a mező és telkek fogják közre. A temető keleti szomszédságában telkeket találunk. Két kapun keresztül lehet bejutni, mindkettő a Temető utcából nyílik. (4. számú melléklet) Az egyik bejárat közvetlenül a temető elején az első parcellánál

⁵⁶ Seléndy Sz. i.m. 31.

⁵⁷ Balassa I. i.m. 227-228.

található és ebből kiindulva egy földút vezet a kaputól egészen a terület végéig. A másik bejárat, körülbelül 20 méterre helyezkedik el az elsőtől. Ez szintén egy földútban folytatódik, amely két részre osztja a temető területét. Ez az út szintén kétfelé ágazik a temetőben található kútnál. A második bejáratnál található egy épület, mely régen a halottaskocsi tárolására szolgált. Mivel azonban a falunak már nincs halottaskocsija az épület funkcióját veszítette és használaton kívül volt egészen a 2020-as évig. Ettől kezdve a járványhelyzet miatt a kórházból hazahozott koporsót helyezik el itt.

A temetőt minden oldalról drótkerítés veszi körül. A kapuknál különböző táblákkal igyekszik felhívni az önkormányzat a látogatók figyelmét a temető tisztántartására és különböző temetkezési vállalkozók hirdetései is megfigyelhetők.

A temetők típusainál megkülönböztetnek építészeti, erdei, park- és falusi temetőket.⁵⁸ Megítélésem szerint a borzsovai temető egyfajta keverékét képezi az erdei és a falusi temetőknek, hiszen a temető fákkal tarkított részén nagymértékben találunk a tájhoz alkalmazkodó, a sírok átlagos keletkezési idejétől régebbi sírköveket.

2. számú fénykép: A temető egyik legrégebbi területe, forrás: saját kép

A temetőt mindkét a faluban jelen lévő felekezet használja. Található a temetőhöz közel még egy a zsidó felekezet tagjai számára létesített temető, melyet azonban ma már egyáltalán nem használnak. Adatközlőim szerint 1944 óta nem temetkeznek már ide. Ma már a temető régi területén a község használatba vette: házak, kertek épültek felé. Azonban még ma is megmaradt részlegesen vagy teljesen körülbelül 50 sír. Ezek mindegyikét héber feliratokkal készítették. A

⁵⁸ Seléndy Sz. i.m. 39-42.

síremlékek állapota eltérő és csakúgy, mint elhelyezkedésük a területen. Vannak síremlékek melyeknek már csak a talpzata van meg, másokon pedig a szöveg már olvashatatlan vagy egyes részei hiányoznak. Azonban vannak nagyon jó állapotban lévő síremlékek is, melyek teljes mértékben olvashatóak. Anyaguk is eltérő vannak betonból, márványból és kőből készült síremlékek is. (5. számú melléklet). A két felekezet híveit mindenféle elkülönítés nélkül temetik halottaikat. Nincsenek tehát elkülönítve egymástól semmilyen formában a katolikus és református sírok. Például egy katolikus felekezetű mellé ugyanúgy temetnek egy reformátust, mint egy másik katolikust. Gyakran megesik, hogy az egy sírba temetett házaspárok egyik tagja katolikus, míg a másik református volt. Nem nyitnak új sorokat a különböző felekezetek miatt, ezáltal a temető parcellái vegyes felekezeti megoszlásúak.

A temető két részből áll. Ezeket a részeket „rég” és „új” temetőnek nevezik a falubeliek. A temető „rég” része 1823-ban közhasználatba ment át, ez a rész pedig ma a temető nyugati részén található. A régi temetőben található sírokra ma már rátemetkeznek, így a legrégebbi sírok közül már csak kevés maradt fent. A „rég” temetőben volt egy elkülönített parcella, melybe csak gyermekeket temettek. Ezt a rész tekintették a temető elejének ez pedig a mai napig fennáll. Az „új temetőbe” 2003 óta temetkeznek. Ez a terület régebben a kolhozhoz tartozott azután pedig átkerült az önkormányzat tulajdonába. Érdekesség, hogy ezen a részen egy árok volt, amely elválasztotta a kolhoz területét a temetőtől. Viszont amikor a temető kinőtte az eddigi területét az árkot betömték és ezen a területen is elkezdődött a temetkezés.⁵⁹ A temető két részét a már előbb említett földút választja el egymástól. A területen egy kút található, mely körülbelül a temető közepén helyezkedik el. Azonban a helyhiány miatt a 2020 óta temetőben nyitottak egy még újabb részt, mely már a gáz ellátó mellett kapott helyet.

A temető keletkezéséről nincsenek pontos adatok, első hivatalos említése Sipos Zsigmond Borzsova Monográfiája című munkájában található mely szerint 1767-ban a temetőt bizonyos családok felosztották egymás között. Ekkor tehát a temető már biztosan létezett. A temető jelenleg az önkormányzat gondozásában áll. A tisztántartása érdekében az egyházak temető takarítást szoktak szervezni, melynek keretein belül a hívek kitakarítják a temető teljes területét.

A temetőben a sírok elhelyezése sorokban történt, amit a mai napig megtartottak. A sorok közötti területeket gyalogutak választják el egymástól. A különböző sorok néhány esetben azonban nehezen elkülöníthetőek, összeérnek vagy éppen szerteágaznak. Sőt nem is mindenhol maradt meg a soros elhelyezés. A temető fás egyik legrégebbi részében például ma már csak elvétve, rendezetlenül maradtak meg a síremlékek.

A temetőben kutatásom alapján hozzávetőlegesen 832 sír található. Ezek között találhatunk kettes, hármast, de akár négyes vagy családi sírokat is. A sírok összesen 30 sorban találhatóak,

⁵⁹ Kaluja Erzsébet, 76 éves

melyek nem egyenlő hosszúságúak, egyrészt a temető területi viszonyaiból másrészt a temetkezés kevésbé irányított módja miatt. A temetőt a kutatás során 5 parcellára osztottam fel:

1. parcella (A): a főbejárattal szemben levő 4 sor (1-4. sor)
2. parcella (B): a temető fás részén található sírok
3. parcella (C): a temető fás része és a második út közé eső szakaszok
4. parcella (D): a temető keleti része, melyet ballról a második földút jobbról pedig házak szegélyeznek
5. parcella (E): a temető legészakabbi területe, melyet a Vérke folyó határol

A temetőben arányait tekintve a magyar sírok dominálnak mindössze 4 cirill betűvel feliratozott sír található, mely a sírok 0,48 %-át teszi ki, ezek az A és C parcellákban találhatóak. A sírokról általánosságban elmondható, hogy az 1900-as évek elejétől egészen napjainkig keletkeztek, azonban találunk az 1800-as évekből származó sírokat is. A sírok észak-nyugat, nyugat tájolásúak.

Az A parcellában a legnagyobb a diverzitás, míg az északi részén találhatunk a 40-50-es évekből származó sírokat, általában azonban 60-as, 70-es évekre datálhatóak a síremlékek, addig ahogy haladunk délre egyre több a 2000-es években keletkezett síremlék. Ennek oka abban keresendő, hogy az idők folyamán az itt található régebbi sírhelyekre, akár a család, akár az elhanyagolt sírok esetében akárki rátemetkezett. Az A parcella leírásánál fontos még megemlíteni, hogy a gyermeksírok is ebben a parcellában kaptak helyet. Itt mind régebbi kőből készült, fehérre meszelt sírokat, mind modern sírok is megtalálhatóak. Ebben a parcellában található egy a szolyvai munkatáborban elhunyt fiatal sírja is, mely emléket állít a szülő igyekezet azon mértékének, melynek eredményeként fiukat az áldozatok közül egyedülként helyezték végső nyugalomra szülőfaluja temetőjében. (6. számú melléklet)

Arányaiban a legrégebben keletkezett sírok a B parcellában találhatóak. Itt kapott helyet Darcsi Miklós lelkipásztor és neje Kuncz Amália síremléke, melyeket két obeliszka alkot (7. számú melléklet). Ezt a parcellát a sírok elszórt elhelyezése jellemzi, a területen sok sír már egyáltalán vagy alig olvasható.

A D parcellában a sírok átlag keletkezési ideje a 70-es, 80-as évekre tehető. Ezen a területen a kőből készült sírok dominálnak arányaiban kevés a modern sírhely. Ebben a parcellában található a temető két fejfája és az egyetlen fémből készült talapzaton álló síremléke is, mely egy obeliszka ami nemes Sipos Josefnek állít emléket, mely egyben a temető legrégebbi síremléke is.

3. számú fénykép: Nemes Sipos Josef 1886-ban készült síremléke

Ezen a területen figyelhető meg az 1944-45 folyamán távolban elhunytak sírjai. Ilyen helyzetekben a távolban elhunytak számára nincs külön sír készítve, hanem a családtagok a legtöbb esetben a feleség sírján találhatunk az elhunytól megemlékező feliratokat. Erre a parcellára a kőből készült fehér mésszel lefestett sírok a legjellemzőbbek.

A legrégebbi sír a vizsgált területen 1866-ból származik és a D parcellában található. Feltételezéseim szerint a temetőben találhatóak ettől korábban keletkezett sírok, ezeken azonban a keletkezés dátuma már vagy nem olvasható vagy teljes mértékben hiányzik (5. számú fénykép).

A temetőben található 3 bekerített síremlék is melyek az A parcellában helyezkednek el. (8. számú melléklet)

3.3 A síremlékek típusai

Borzsován a kutatásom során több sírhelytípust figyeltem meg:

- Fejfák
- Sírkövek, melyek lehetnek faragottak vagy megmunkálatlanok
- Vasból készült síremlékek
- Fedett síremlékek, melyeket vagy földdel vagy betonlappal fednek

A fejfa alapvetően kemény fából készült oszlop, melyet sírjelül állítottak a halott fejéhez. Magának a fejának az állítása a protestáns felekezetekhez kötődik. A fejfák a következő részekből

állhatnak össze: homlok vagy fej, eresz, nyak, váll, törzs és a láb.⁶⁰ A fejfáknak alapvetően négy típusát különböztetik meg:

1. Fatönkös fejfák
2. Oszlopos fejfák
3. Kopjafák
4. Táblás fejfák⁶¹

A borzsovai temetőben mindössze 3 fejfa található. Az egyik táblás, a második oszlopos, a harmadik pedig kopjafa típusú, mely a sztálini munkatáborok áldozatainak állít emléket. Elbeszélések szerint a kopjafa alatt el van temetve egy koporsó benne az elhunytak névsorával.

4. Számú fénykép: A borzsovai temető fejfái

Faragatlan sírkőből mára csak kettő maradt fent, úgy, hogy a sírokra már rátemettek a temető gondozói azonban két sor között valamiért meghagyták ezt a két sírkövet. Félkörív alakúak, felirataik még valamilyen szinten olvashatóak, a keletkezés évére vonatkozóan azonban nem tartalmaznak adatot. Olvasható rajtuk az elhunyt neve, családi állapota: „Kovács György volt férje, volt neki kedvese”, életkora a halálakor.

⁶⁰ Nagy Dezső: *A magyar fejfák és díszítményeik*. Folklor archívum, 1974, Budapest. 10.

⁶¹ Dr. Domarovszky György: *Beregmegyei fejfák*. Néprajzi értesítő 1936/28. 92.

5. Számú fénykép: A borzsovai temető faragatlan sírkövei

Faragott sírköböl már többet találunk. Megfigyelhetőek köztük obeliszk és négyzet alakúak, de keresztet formázók is. Különálló kőtömbökből állnak olvashatóságuk eltérő, keletkezési idejük az 1800-as évek végére és az 1900-as évek elejére tehető.

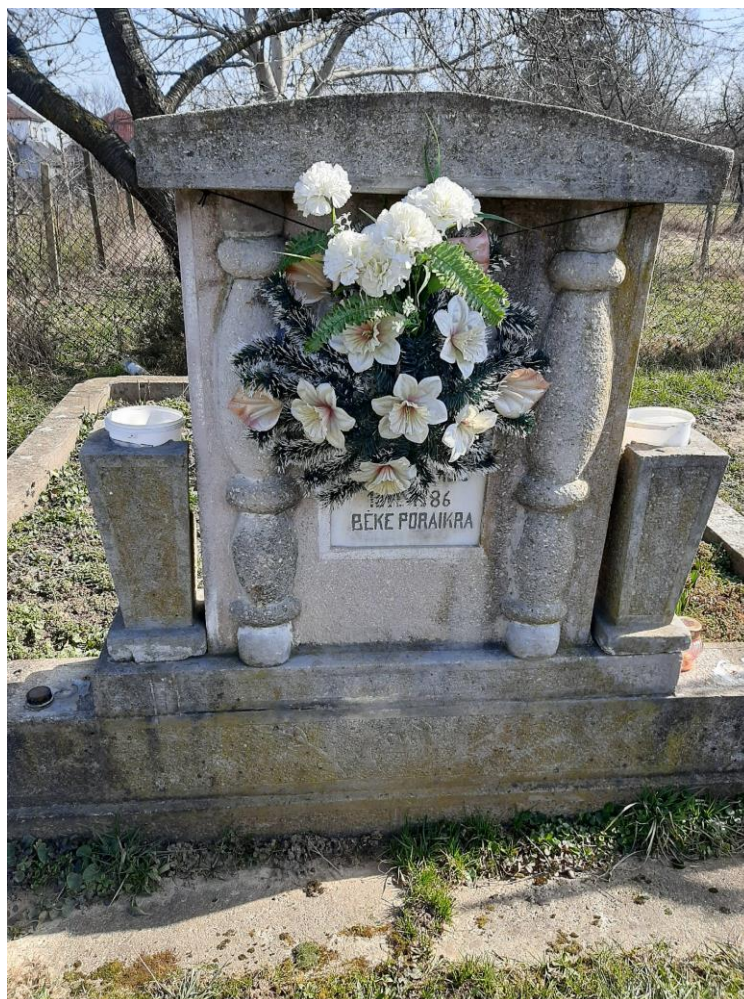
A vasból készült kereszt az egyik legjellemzőbb síremlék típus.

6. számú fénykép: Vasból készült kereszt, mint síremlék

A temetés során a földre leszúrnak kb. 60 centiméter mélységben egy két vascsőből álló keresztet az elhunyt fejéhez, amire adatközlőim minden esetben fejfaként hivatkoztak. Református vallású elhunyt esetén pedig egy vascső látja el ugyanazt a feladatot, mint a kereszt. A keresztre/csőre minden esetben feketére festik és egy táblát helyeznek rá, melyen szerepelnek az alapvető adatok az elhunyttal kapcsolatban. Ez kereszt/cső addig marad használatban, míg a hozzátartozók nem készíttetnek kőből síremléket. A vasból készült különböző síremlékek más típusai is megfigyelhetők, például egy négy vascsőből készült síremlék, melyre szintén táblát helyeznek vagy hárfát formázó melyre ugyanúgy táblát helyeznek (9. számú melléklet). Amennyiben a vasból készült síremlékeket említem fontos szót ejteni a temető legrégebbi síremlékét, mely egy feketére festett obeliszk, ami kőtalapzaton áll. (3. számú fénykép)

A legjellemzőbb síremlék típus a földdel fedett kőből készült.

7. számú fénykép: Kőből készült földdel fedett síremlék

Ezek jellemző alapanyagai a beton, az andezit, a műmárvány, márvány. Ezek összetétele változó, bizonyos esetekben az egész sír márványból készült, míg máshol a sír maga betonból készül és erre helyeznek rá egy márványlapot, mely az elhunyttal kapcsolatos alapvető információkon kívül sírverset, valamilyen szimbólumot, akár az elhunyt arcképét is tartalmazhatja.

Az ilyen típusú sírokon megtalálhatóak különböző vésetek és domborművek is. (10. számú mellékletek) A síremlékek alakja változatos. A leggyakrabban a téglalap alakúak figyelhetők meg, gyakran ezek tetejét lekerekítik. Találkozunk könyv alakú síremlékekkel is. A földel fedett területekre a hozzátartozók általában különböző idény és évelő virágokat ültetnek. Ezek közül a legnépszerűbbek a krizantém, tulipán, árvácska és a nefelejcs. Ezekon kívül a sírokra helyeznek még virágcsokrokat, akár élő, akár mű virágokból. Ezek a legtöbb esetben a síremléken található vázákban helyezkednek el. Egyes esetekben pedig a sírokat bokrokkal telepítik be.

A kőlappal fedett síremlékek már ritkábbak. Jellemzőik megegyeznek a földel fedettekével azzal a kivétellel, hogy ezek részlegesen vagy egészen kőlappal vannak befedve. Egyes síremlékeken feltüntetik a készítő neve: Maluska Borzsova, Salamon. (11. számú melléklet)

Megfigyelhető még ezeken az eseteken kívül az is, hogy a hozzátartozók az elhunyt kérésére vagy a terep adottságait kihasználva egy-egy fát használnak síremlékül. Ezekben az esetekben a fára erősített tábla tartalmazza az elhunyt adatait.

A temetőben a társadalmi vonatkozások, csakúgy, mint az élő faluban sokoldalúan jelentkeznek.⁶² Mivel Borzsován egy temető van így a sírok alapanyagában, díszíttségében és díszítésében a sírjelek nagyságában mutatkozik meg a társadalmi státusz és a vagyoni helyzet.

3.4 Sírfeliratok

Az írásbeliség, mint olyan régóta jelen van a magyar temetőkben, Balassa Iván szerint a kezdete a reformáció utáni századokra tehető. A sírfeliratok minden esetben tartalmazzák a különböző alapvető adatokat a halottal kapcsolatban. Ide tartozik a halott neve. Gyermek vagy fiatalon elhunytak esetében használnak becézést, néhol nők neveit is becézve írták. A nők esetében a név többféle képen is megjelenhet. Leggyakoribb az, hogy mind a férjezett, mind pedig a születési név is jelen van. Ezt a legtöbbször a „...né, született/sz. ...” formában van jelen. Ezen kívül jelen van még a ...né felirat is.

A feliratok tartalmazzák a születési és halálozási dátumokat, akár latin akár római számokkal. Ennek feltüntetésére több módot is használnak: sz: év m: év; év – é , év.hh.nn – év.hh.nn, de a $\frac{hh}{nn}$ év + év $\frac{hh}{nn}$ minta is megfigyelhető. A sírokon általában feltüntetik azt, hogy hány éves korban történt a halálozás és ha egy sírban többen is el vannak temetve az esetlegesen fennálló családi kapcsolatokat is jelzik ... és neje..., ... és fia/lánya/menye

Jelen van még általános az „Itt nyugszik” és a „Béke poraira” felirat, ezeknek különböző formái és rövidítései. Találkozhatunk e leginkább a tiszántúli temetőkre jellemző ABFRA (a boldog

⁶² Balassa I. i.m. 231.

feltámadás reményében), MFAH (megfizetett a halálnak) rövidítésekkel is⁶³. Ezeken kívül találunk utalást arra, hogy ki emeltette a síremléket vagy hogy ki búcsúzik a halottól.

Egyes sírokon különböző sírversek is találhatóak. Ilyenek például a különböző Bibliából származó idézetek:

„Mert én tudom, hogy az én Megváltóm él,
És utoljára az én porom felett megáll.”

Jób 19:25

„Uram, kihez mehetnék?
Örök életnek beszéde van tenálad.”

János 6:68

Vannak olyan sírfeliratok, melyek a halott családban betöltött szerepére utalnak:

„A jó apát feledni nem lehet
Míg élek, ide hív a szeretet”
„Csak az tudja mi az igai fájdalom,
kinek szüleit fedi e sírhalom.”

Léteznek olyan sírfeliratok is melyek a halott nevében íródtak:

„Elmentünk tőletek, nem tudtunk elbúcsúzni, nem volt időnk arra, el kellett indulni,
Szívetekben hagytunk emlékünök örökre, ha látni akartok nézzetek az égre.”
„Szeretteim én most elmegyek,
küzdöttem de már nem lehetett.
Csend ölel át és szeretet,
szeretteim Isten veletek.”

Ennek negatív felhangú változata is megtalálható:

„Az életet nekem jó Isten adta elvenni tőlem csak neki lett volna joga”

Találhatóak a temetőben a halál körülményeire, hirtelen mivoltára utaló sírfeliratok:

„Korán befejezted fiatal életed,
hogy édesapásat olyan hamar követted.”
„O halandó ide tekincs
Itt nyugszik egy elvesztet kincs
Letiportak niló rózsát
Össze törve cserben hagytak”

Jelen vannak a hozzátartozók érzéseit, a halotthoz szóló üzeneteit tartalmazó sírfeliratok:

„Számunkra nem haltál meg
Csak pihensz e hont alatt

⁶³ Balassa I. i.m. 234.

Emléked halhatatlan
Mert lelked velünk marad.”
„Fájdalom a jelen
És örökké valóságos a szívünkben a múlt
Fél lelkünk maradt úgy összeroppantunk
Félhomály csak delelő napunk
De akárhogy kínoz is a sorsunk
Mi már nem változhatunk”

Megtalálhatóak a foglalkozásra, életvitelre utaló sírfeliratok:

„EV. REF. Lelkész”
„Életetek volt a munka és a szeretet,
a zord halál mégis eltemetett.”

A halál helyére utaló sírfeliratokat is megfigyeltem kutatásom során:

„Idegenben elhunyt ...”
„A távolban lelte halálát”

A kutatásom során talákoztam angol nyelvű sírfelirattal is:

„The show must go on ...”

3.5 Sírjelek

A temető kutatása során többféle sírjelet is megfigyelhettem a sírfeliratokkal egyetemben. Ezek széles körben mozogtak. (12. számú melléklet) A leggyakrabban előforduló sírjelek a következők voltak:

Kehely: tipikusan protestáns jelképnek szokták nevezni. Általában ezzel jelzik az elhunyt protestáns mivoltát. A zsidó és keresztény kultúrában sokszínű jelentésrendszer kapcsolódik a kehelyhez. Jelentheti Isten haragját, pusztítást büntetést. A teli vagy túlcseresznyés pohár azonban Isten jótéteménye, adománya és a szabadulás jelképe. A keresztény hűség jelképe és a hit arborétuma. Sírkövek díszítőelemeként a kehely az örök élet szimbóluma.⁶⁴

Kereszt: A magyar népi hitvilágban rontásvédő jelnek tartották. Az egyik legrégebbi és legelterjedtebb motívumok közé tartozik. A keresztény hagyományban szimbolikája központi jelentőségű: bele sűrítették a Megváltó szenvedéseit, az üdvözülést és magát a keresztény hitet. A megfeszített Krisztust, valamint Krisztusnak a bűn és a halál feletti győzelmét jelképezi.⁶⁵ A temetőben több formája is megtalálható.

⁶⁴ Pál József, Újvári Edit, Borus Judit, Ruttkay Helga: *Szimbólumtár: Jelképek, motívumok, témák az egyetemes és a magyar kultúrából*. 2001, Budapest. 202-203

⁶⁵ U.o., 207

Gyertya: a fény, a Nap életadó erejének a kifejezője. Mivel könnyen eloltható, az élet bizonytalanságát, az elenyészést is jelképezi. A kereszténységben elsősorban Krisztust, az Igazságosság napját, a világ fényét jelképezi. A magát emésztő, világító gyertya Krisztus áldozatára, a gyertyaláng melege pedig szeretetére utal. ⁶⁶

Fűzfa: Lefelé hajló ágai révén a gyász, a szomorúság jelképe. A protestáns, elsősorban református sírszimbolikában a gyász és halál jelképe; a fejfák, sírkövek gyakori motívuma. ⁶⁷

Rózsa: alapvetően női szimbólumnak tekinthető. Jelképezhet a halállal és az étellel kapcsolatos fogalmakat. A kereszténység fontos növényi szimbóluma. A kereszt közepére rajzolt rózsza a mindenség középpontját jelenti, hiszen a rózsza a mindenség teljessége, Krisztus szíve, lelkének lenyomata. A fehér rózsza többnyire az ártatlanságot, a bájot, a lelki kitárulkozást fejezi ki, míg a vörös a szenvedés szimbóluma. ⁶⁸

Angyal: a borzsovai temetőben leginkább gyermeksírokon fordul elő. A zsidó és ókeresztény hagyományban Isten követe, elsődleges szerepe az isteni és a földi szféra, a teremtő és a teremtett közötti közvetítés. Az elhunytak lelke az ottmaradottak számára angyalként él tovább. ⁶⁹

Az alábbiakon kívül megfigyelhetők még a különféle indák, szalag, benne különböző feliratokkal, a kígyó, galamb, a nap és különböző virágmotívumok –sok esetben csokorba szedve – is.

Ahogy látható tehát a sírokon található különböző jelek sok mindent elárulhatnak arról, aki a sírban nyugszik és azokról is, akik a síremléket emeltették. Kifejezhetnek búcsúzást egyrészt az elhunyttól az élőknek és fordítva. Lehetnek utolsó üzenetek az elhunyttól, melyben bizonyosságot tesz hitéről vagy útmutatást ad az ottmaradottaknak. Uthalhatnak a halál mivoltára és milyenségére továbbá arra, hogy milyen érzések maradtak az elhunyt hozzátartozóiban. Tanulságul szolgálnak arra, hogy mi az, amit a hozzátartozók hisznek a halál utáni életről és mi az, amit szeretnének, hogy az elhunytak magukkal vigyenek a túlvilágra.

⁶⁶ U.o., 139, 140

⁶⁷ U.o., 130

⁶⁸ Pál J., Újvári E., Boros J., Ruttkay H. i.m. 326-327

⁶⁹ U.o., 31,32

Összegzés

Szakedolgozatom témája Borzsova története és a temető leírása. Ennek értelmében munkám első fejezetében bemutattam Borzsova történetét a kezdetektől napjainkig mintegy kereteket adva ezzel magának a szakedolgozatnak. Hiszen ahhoz, hogy magáról a temetkezéstről és ennek kultúrájáról részletes és átfogó képet lehessen alkotni mindenképpen szükség volt a falu történetének megismerésére és bemutatására.

A második részben a temetkezéssel kapcsolatos szokásokat kutattam fel a falumban. Ahhoz, hogy a helyi temetkezési szokásokat minél alaposabban meg tudjam érteni és le tudjam jegyezni mindenképpen szükség volt arra, hogy az ezzel kapcsolatos szakirodalmat tanulmányozzam. Így a fejezet első alpontjában bemutattam a temetkezési szokásokat általában. Ezután alpontokra lebontva bemutattam a különböző temetkezéssel kapcsolatos szokásokat a halál előjeleitől kezdve egészen a temetésig. Evvel mintegy értékmentést végezve, hiszen egyre kevesebben emlékeznek már ezekre a szokásokra, és ha nem jegyzik le őket a szokások végleg feledésbe merülnek. Az elbeszélte történelem módszerével történt ezeknek a szokásoknak és hagyományoknak a lejegyzése.

A harmadik részben magának a temető kutatásnak a folyamatát jegyeztem le. Ezt a fejezetet több alpontra osztottam. Az első részben megalapoztam magának a temető kutatásnak az által, hogy felmértem, hogyan is alakult a temetkezés története az évszázadok folyamán. Ezt követi magának a temetőnek a leírása, melynek keretein belül megvizsgáltam a temető nemzetiségi és vallási összetételét és bemutattam a temető parcelláinak alapvető jellemzését. Ezt követően a síremlékek típusait vizsgáltam és rögzítettem. A következőkben bemutattam a temetőben található különböző sírjeleket és sírfeliratokat és jellemeztem azokat értelmezéseik alapján. Ezzel is megőrizve a különböző sírjeleket és sírfeliratokat az utókor számára, hiszen a régebbi sírokra újratemetkeznek, ezáltal pedig különleges és a borzsovai temetőben egyedi jelek és feliratok merülnek feledésbe.

РЕЗЮМЕ

Тема моєї роботи - Історія та звичаї похоронних обрядів с. боржава. У цьому сенсі в першому розділі своєї роботи я представив історію Боржова від початку до сьогодні, тим самим створивши основу для самої роботи. Адже для того, щоб отримати детальну та вичерпну картину самого поховання та його культури, було абсолютно необхідним пізнати та представити історію села.

У другій частині я досліджував похоронні звичаї в селі. Для того, щоб мати можливість якомога ретельніше зрозуміти та записати місцеві звичаї поховання, було абсолютно необхідним вивчити відповідну літературу. Таким чином, у першому підрозділі глави я представив похоронні звичаї загалом. Потім, розбивши на підрозділи, я представив різні поминальні звички від ознак смерті до похорону. Роблячи це з економією вартості, оскільки все менше людей вже пам'ятають ці звички, і якщо вони не будуть записані, звички назавжди забудуться. Ці звичаї та традиції були записані методом переказаної історії.

У третій частині я описав сам процес дослідження кладовища. Я розділив цю главу на кілька підрозділів. У першій частині я заклав основу для самого дослідження кладовища, оцінивши, як історія поховання розвивалася протягом століть. Далі йде опис самого кладовища. В рамках якої я вивчив етнічний та релігійний склад кладовища та представив основну характеристику кладовищних ділянок. Потім я дослідив і зафіксував типи надгробків. Далі я представив різні надгробки та могильні написи на кладовищі та охарактеризував їх на основі різних тлумачень. Це також зберігає різні надгробки та надгробні написи для нащадків, оскільки вони перепоховані на старих могилах, тим самим забуваючи про особливі та унікальні знаки та написи на кладовищі Боржава.

FELHASZNÁLT FORRÁSOK ÉS IRODALOM JEGYZÉKE

I. Elsődleges, publikált források:

1. A magyar korona országainak 1900. évi népszámlálása, Első rész. A községek általános leírása községenként. Budapest, Pesti könyvnyomda-részvénytársaság, 1902. 668 p.
2. Az 1881. év elején végrehajtott népszámlálás főbb eredményei megyék és községek szerint rendezve, II. kötet. Budapest, Pesti könyvnyomda-részvény-társaság, 1882. 426 p.

II. Monográfiák, szakkönyvek:

3. A magyar nyelv értelmező szótára. Budapest, Akadémiai kiadó, 1992. 7384 p.
4. Botlik József és Dupka György: Magyarlakta települések ezredéve Kárpátalján. Ungvár – Budapest, Intermix Kiadó, 1993. 359 p.
5. Fodor Gusztáv: Református múltunk kezességei I. : kárpátaljai református gyülekezettörténeti kutatásokhoz (1523-2016). Tiszaszentimre, Narancsik Imre kutatói műhely, 2016. 864p.
6. Lehoczky Tivadar: Beregvármegye monográphiája I., III. kötet, Ungvár, Pollacsek Miksa könyvnyomdája, 1881. 1820 p.
7. Magyar néprajz: Dömötör Tekla (szerk.): Népszokás, néphit, népi vallásosság. Budapest, Akadémiai kiadó, 1990. 868 p.
8. Pál József - Újvári Edit: Szimbólumtár. Budapest, Ballasi kiadó, 2005. 550 p.
9. Seléndy Szabolcs (szerk.): Temetőkert : magyar és külföldi temetők története és művészete : fejfák, sírkövek, kolumbáriumok : a temetőkert díszítése és ápolása : a tervezés feladatai. Jogok és kötelességek : sírgondozási szolgáltatások : növényválasztási tanácsok . Budapest, Mezőgazdasági Kiadó, 1972. 258 p.
10. Sipos Zsigmond: Borzsova monográphiája. Beregszász, Balogh Tamás könyvnyomdája, 1911. 298 p.
11. Zágoni Á. Károly, Csatóry György (szerk): A nagytiszteletű Beregi Egyházmegye Emlékkönyve, Nyíregyháza, Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Önkormányzat Levéltára 2005. 293 p.

III. Tudományos tanulmányok és szakcikkek:

Szakcikkek folyóiratokban:

12. Balassa Iván: A magyar temetők néprajzi kutatása. In: Ethnographia. LXXXIV. 1973. pp. 225-242

13. Domanovszky György: Beregmegyei fejfák. In: A Néprajzi Múzeum Értesítője. A Magyar Történeti Múzeum Néprajzi Osztályának folyóirata. XXVIII. évfolyam. 1–4. szám, Budapest, 1937. pp. 91-98

IV. Oral history módszerével gyűjtött anyagok:

14. Kaluja Erzsébet (1943-): református asszony
15. Kiss Irén (1937-): református asszony
16. Sárközy Juliska (1952-): a római katolikus egyház sekrestyése, halotttöltőtető
17. Seder Ilona (1958-): a KMKSZ borzsovai alapszervezetének elnöke
18. Szanyi György: borzsovai református lelkész 2004 és 2021 között

V. Az illusztrációk elérhetősége az interneten:

19. <https://www.google.com/maps/place/Nagyborzsova,+Kárpátalja,+90256/@48.1537235,22.7198117,111140m/data=!3m1!1e3!4m5!3m4!1s0x473844108caaaadb:0x7fb9843dd9aa62d0!8m2!3d48.1543057!4d22.7238921> 2021. 05. 12
20. https://maps.arcanum.com/hu/map/magyarország_1910-fok/?bbox=2501956.0347067737%2C6123455.211341%2C2556210.9954271098%2C6141759.853959198&map-list=1&layers=124 2021. 05. 12
21. <https://maps.arcanum.com/hu/map/secondsurvey-hungary/?bbox=2519661.4469736908%2C6129823.966001286%2C2538555.9183446746%2C6136198.618960458&map-list=1&layers=5> 2021. 05. 12.

Mellékletek

1. Számú melléklet: A borzsovai református templom. Forrás:

https://hu.wikipedia.org/wiki/Nagyborzsova#/media/File:%D0%A0%D0%B5%D1%84%D0%BE%D1%80%D0%BC%D0%B0%D1%82%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B0_%D1%86%D0%B5%D1%80%D0%

BA%D0%B2%D0%B0 %D0%B2 %D1%81. %D0%91%D0%BE%D1%80%D0%B6%D0%B0%D0%B2%D0%B0 .jpg

2. Számú melléklet: A borzsovai katolikus templom. Forrás: saját kép

3. számú melléklet: A sztálinizmus áldozatainak emlékműve Borzsován. Forrás: <https://karpatinfo.net.ua/emlekmuvek/300419-sztalinizmus-aldozatainak-emlekmuve-borzsova>

4. számú melléklet: A borzsovai temető bejáratai. Forrás: saját kép

5. számú melléklet: A zsidótemető sírjai. Forrás: saját kép

6. számú melléklet: A szolyvai gyűjtőhely első áldozatának sírja. Forrás: saját kép

7. számú melléklet: Darcsi Miklós református pap síremléke. Forrás: saját kép

8. számú melléklet: Bekerített sírhely. Forrás: saját kép

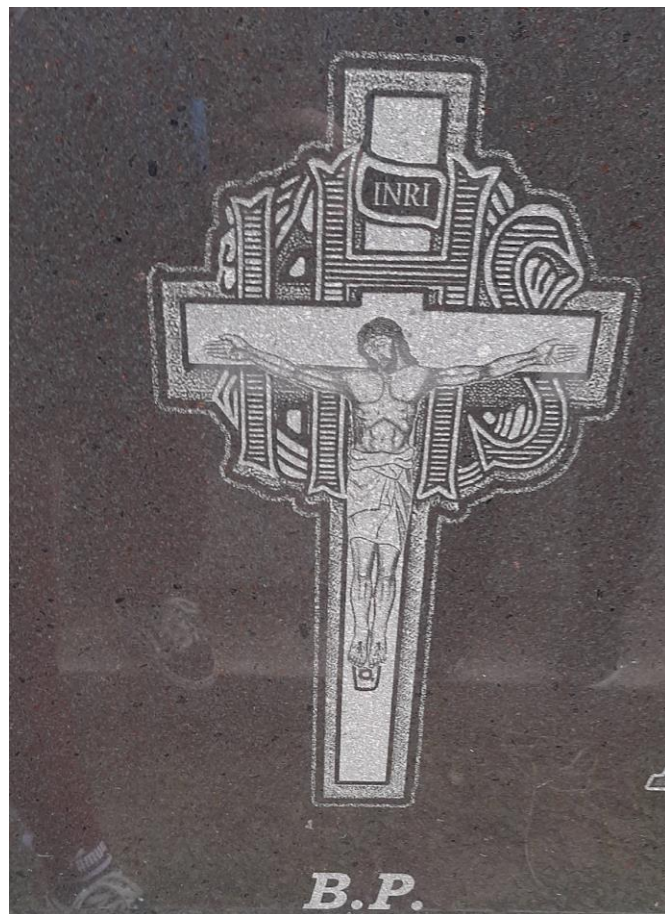
9. számú melléklet: Vasból készült síremlékek. Forrás: saját kép

10. számú melléklet: Kősirok domborművei és faragványai. Forrás: saját kép

11. számú melléklet: Maluska Borzsowa felirat egy síremléken, Forrás: saját kép

15.

12. számú melléklet: A borzsovai temető síremlékein található néhány sírjel. Forrás: saját kép

Ім'я користувача:
Моца Андрій Андрійович

ID перевірки:
1007900714

Дата перевірки:
18.05.2021 00:09:19 EEST

Тип перевірки:
Doc vs Internet

Дата звіту:
18.05.2021 00:14:55 EEST

ID користувача:
100006701

Назва документа: SzarkaKitti_BA_szakdolgozat_2021

Кількість сторінок: 49 Кількість слів: 11873 Кількість символів: 89056 Розмір файлу: 5.99 MB ID файлу: 1007993807

2.77% Схожість

Найбільша схожість: 0.74% з Інтернет-джерелом (<http://www.repository.hneu.edu.ua/jspui/bitstream/123456789/10477/1>)

2.77% Джерела з Інтернету

367

Сторінка 51

Пошук збігів з Бібліотекою не проводився

0% Цитат

Вилучення цитат вимкнене

Вилучення списку бібліографічних посилань вимкнене

0% Вилучень

Немає вилучених джерел

Модифікації

Виявлено модифікації тексту. Детальна інформація доступна в онлайн-звіті.

Замінені символи

7